

ज्ञानगंगा घरोघरी

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ
'ज्ञानगंगोत्री', गंगापूर धरणाजवळ, नाशिक - ४२२ २२

ज्ञानगंगोत्री

• अंक २ • सप्टेंबर २०१६-नोव्हेंबर २०१६

ग्रंथालय व माहितीस्रोत केंद्र इमारत

LIB 013

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र : घटना, घडामोडी, भाष्य

ज्ञानगंगा घोषरी

संपादक

डॉ. मधुकर शेवाळे

कार्यकारी संपादक

प्रा. प्रवीण घोडेस्वार

संपादक मंडळ

डॉ. राजेंद्र कुंभार, पुणे

डॉ. मोहन खेरडे, अमरावती

डॉ. धर्मराज वीर, औरंगाबाद

डॉ. नमिता खोत, कोल्हापूर

डॉ. मंगला हिरवाडे, नागपूर

प्रा. प्रकाश बर्वे, नाशिक

© २०१६

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

निर्मिती

श्री. आनंद यादव, व्यवस्थापक, ग्रंथनिर्मिती केंद्र, य. च. म. मुक्त विद्यापीठ

अक्षरजुळणी : मे. परफेक्ट कॉम्प्युटर, त्रिमुर्ती चौक, सिडको, नाशिक.

मुद्रक : श्री. प्रशांत राका, मे. राका प्रिंटर्स, कावेरी संकुल, अशोकस्तंभ, नाशिक.

प्रकाशक

डॉ. दिनेश भोंडे, कुलसचिव, य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक-४२२२२२

पत्रव्यवहाराचा पत्ता

वर्गणी व व्यवस्थापन – डॉ. मधुकर शेवाळे, उप-ग्रंथपाल व प्रमुख, ग्रंथालय आणि माहितीस्रोत केंद्र, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२२२२.

संपादकीय (साहित्य पाठविण्यासाठी) – डॉ. मधुकर शेवाळे, उप-ग्रंथपाल व प्रमुख, ग्रंथालय आणि माहितीस्रोत केंद्र, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२२२२.

❖ या अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक व संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.

ज्ञानगंगोत्री

वर्ष १७वे

ज्ञानगंगोत्री : सप्टेंबर २०१६ ते नोव्हेंबर २०१६

अंक-२

ISSN 2231-6507

अनुक्रमणिका

- संपादकीय
- संशोधन कार्यात वाङ्मय चौर्य श्री. रणजित धर्मापुरीकर ०१
संगणकीय प्रणालीचे महत्त्व
- ग्रंथालयात कुशल मानव श्री. हितेश ब्रिजवासी ०७
संसाधनांची गरज
- महाविद्यालयीन ग्रंथपालांचा कार्यताण श्री. विनोद होले १५
आणि व्यावसायिक बांधिलकी
यांमधील सहसंबंधांचा अभ्यास
- एन-लिस्ट कन्सोर्शिया : कु. पूनम हेरोळे २८
महाविद्यालयीन ग्रंथालयांसाठी वरदान श्री. राहुल खंडारे
- विद्यावाचस्पती विद्यार्थ्यांमध्ये डॉ. संजीवनी महाले ४३
संशोधनासाठी संदर्भ स्रोतांचे श्री. प्रकाश बर्वे
उपयोजन क्षमता विकसन : एक प्रयोग
- दि एशियाटिक सोसायटी ग्रंथालय, डॉ. सुनील धिवार ५३
मुंबई : उपलब्ध बौद्ध
हस्तलिखितांचा अभ्यास
- अजून ताजा वास जुन्याला श्री. म. पिंणे ६१

संपादकीय

ग्रंथालय क्षेत्रातील बदलांना सामोरे जात असताना पिढी (Generation) संदर्भात निश्चितपणे वेगळा परिणाम दिसून येत आहे. शैक्षणिक प्रसारणाच्या प्रक्रियांमध्ये आधुनिकीकरण अर्थात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा अंतर्भाव मोठ्या प्रमाणावर झालेला असल्याने आणि वाचनसाहित्याची उपलब्धी इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागल्याने साधारणपणे १९९० नंतर या तंत्रज्ञानाचा अधिक वापर करताना दिसून येत आहे. माहिती तंत्रज्ञाधारित वाचन साहित्य उपलब्धीच्या सुरुवातीच्या काळात असा एक प्रवाह होता की, मुद्रित साहित्याला अजिबात पर्याय असू शकत नाही. यासंदर्भात वाचन व वाचन सवयी वृद्धिंगत होण्यासाठी फक्त मुद्रित साहित्यच पूरक आणि परिणामकारक ठरू शकेल, अशी एक धारणा होती. मात्र पिढीतील अंतराने अर्थात नवीन जनरेशन हे एकूणच वर्तवणुकीतून माहिती तंत्रज्ञानाधारित वाचनसाहित्यास अधिक पसंती देत असल्याचे दिसून येते. अशा परिस्थितीत ग्रंथालय आणि माहिती केंद्रांना वाचकांना सेवा देण्यासंदर्भात पारंपरिक पद्धतीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. किंबहुना असे बदल ग्रंथालयांनी आत्मसात केलेले आहेत. बऱ्याचवेळा सामान्यपणे वाचक असे म्हणताना दिसतात की, ग्रंथालयांची माहिती तंत्रज्ञान युगात गरज राहिलेली नाही. सर्वच वाचनसाहित्य इंटरनेटवर उपलब्ध होत आहे. इंटरनेटवर ज्ञानाचा प्रचंड मोठा खजिना उपलब्ध होत असला तरी आपणास हवे असलेले वाचनसाहित्य, या वाचनसाहित्याची गुणवत्ता, कमीतकमी वेळेत या वाचनसाहित्याची उपलब्धी आणि माहितीच्या प्रचंड साठ्याला ग्रंथालयाच्या माध्यमातून उपयुक्त मेटाडेटा उपलब्धी त्याचबरोबर पूर्ण आशय प्राप्ती या बाबी लक्षात घेतल्यावर माहिती तंत्रज्ञानाधारित उपयुक्त माहिती - माहिती साधने आणि नियंत्रित शोध यासंदर्भात वाचकांना आता मोठ्या प्रमाणावर ग्रंथालयांचीच गरज निर्माण झाली आहे. ग्रंथालयात प्रत्यक्ष जाणे किंवा भेट देणे जरी वाचकांचे कमी होऊ लागले असले तरी दुसऱ्या बाजूला ग्रंथालयीन कार्यप्रणाली माहिती तंत्रज्ञानाधारित होऊ लागल्याने वाचकांना ग्रंथालयास भेट न देताही सेवांची उपलब्धी ग्रंथालयामार्फत करून घेता यायला लागली आहे. माहिती तंत्रज्ञानाचा ग्रंथालयातील उपयोजनामुळे मनुष्यबळ संदर्भातही निश्चितपणे असे म्हणता येईल की, माहितीच्या स्फोटामुळे अधिक प्रमाणात डेटा उपलब्ध होऊ लागला आहे व डेटा नियंत्रित करण्यासाठी 'डेटा लायब्ररीयन' या भूमिकेतून ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र हे क्षेत्र अधिकाधिक समृद्ध करण्याची नामी संधी माहिती तंत्रज्ञानाने उपलब्ध करून दिलेली आहे.

प्रस्तुत अंकांमध्ये वाङ्मयचौर्य प्रणाली अर्थात प्लॅगियारिझम, कुशल मनुष्यबळ, कार्यताण आणि व्यावसायिक बांधिलकी, एन-लिस्ट कान्सोर्शिया, संशोधन शिक्षणक्रमाच्या विद्यार्थ्यांकरिता संदर्भ स्रोतांचे क्षमता विकसन तसेच बौद्ध हस्तलिखितांचा अभ्यास यासंदर्भातील संशोधनात्मक आणि माहितीपूर्ण लेख सादर करण्यात आले आहेत. याशिवाय 'अजून ताजा वास जुन्याला' या सदरांतर्गत 'मोल्सवर्थपूर्व कोशनिर्मितीचे प्रयत्न' हा लेखही सादर करण्यात आलेला आहे.

- डॉ. मधुकर शेवाळे

संपादक

संशोधन कार्यात वाङ्मय चौर्य संगणकीय प्रणालीचे महत्त्व

रणजित धर्मापुरीकर

माहितीशास्त्रज्ञ,

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

ईमेल : dranjit29@gmail.com

कोणत्याही लेखन कार्यात नमूद करण्यात आलेल्या माहितीला (आशय) संदर्भाचा आधार असणे गरजेचे आणि अत्यावश्यक असते. त्याशिवाय सदर माहिती साधन उपयुक्त आणि गुणवत्तापूर्ण ठरू शकत नाही. पुस्तक लेखन, संशोधन अहवाल वा प्रकल्पात्मक लेखन साहित्याची निर्मिती होत असताना वाङ्मयचौर्य होत असेल तर त्या साहित्यास गुणवत्ता राहणार नाही. विशेषतः पीएच.डी. पदवीसारख्या लेखनात अशा प्रकारचे अनैतिक काम होऊ नये यासाठी आता वाङ्मयचौर्य प्रणाली (प्लॅगियारिझम) विकसित झालेल्या आहेत. विद्यापीठीय पातळीवर संशोधन कार्यामध्ये प्लॅगियारिझम प्रणालीचा वापर सुरू झालेला आहे. यासंदर्भातील विद्यापीठ अनुदान आयोगाची भूमिका व या प्रणालीचे कार्य याबाबतची माहिती प्रस्तुत लेखात दिलेली आहे.

प्रस्तावना

प्लॅगियारिझम म्हणजे वाङ्मय चौर्य किंवा लिखाणातील उचलेगिरी. लिखानात अशी उचलेगिरी अनेक प्रकारे होताना दिसते. उदा. पूर्ण वाङ्मयचौर्य, अर्धवट वाङ्मयचौर्य, संदर्भ देण्याचे टाळणे, स्वतःच्या लिखाणाची उचलेगिरी करणे इत्यादी. इतर देशांत प्लॅगियारिझम ही संगणकीय प्रणाली शाळेतील विद्यार्थ्यांचे गृहपाठ तपासण्यापासून सर्वत्र वापरली जाते. साधारणतः या प्रणालीद्वारे प्रबंध तपासण्याचे कार्य हे विद्यापाठ ग्रंथालयाकडे सोपवलेले पाहण्यात आलेले आहे. वाचन साहित्य मग त्यात शोधप्रबंधाचाही समावेश असतो. हा अंतिमतः ग्रंथालयात वाचक,

संशोधकाकरिता ठेवला जातो. प्रबंधात तपासण्याचे कार्य ग्रंथालयाकडे सोपवल्याने हे कार्य म्हणजे सर्व सकल गुणवत्ता नियंत्रणाचेच कार्य आहे.

प्लॅगियारिझम (Plagiarism) हे नाव सध्या विद्यापीठीय पातळीवर संशोधन करणाऱ्यांमध्ये सर्व परिचित झाले आहे. लिखाणाची चोरी, उचलेगिरी शोधून काढणारी अशी ही संगणकीय प्रणाली आहे. इतर विकसित देशात या प्रणालीचा वापर फार पूर्वीपासून होत आहे. १ जून २००९ यूजीसीने संशोधनाबाबत सुधारित अधिसूचना काढली आहे. या अधिसूचनेमुळे या संगणकीय प्रणालीला भारतीय विद्यापीठांत फार महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

विद्यापीठ अनुदान मंडळ व इन्फ्लिबनेट ची भूमिका

संशोधनाची किंवा शोधप्रबंध लिखाणातील चोरी, उचलेगिरीवर प्रतिबंध करणारा कायदा म्हणजे बौद्धिक संपदा हक्क कायदा. या कायद्याचे पालन व्हावे व विद्यापीठीय स्तरावर केल्या जाणाऱ्या संशोधन प्रबंध लिखाणातील गुणवत्तेत सुधार व्हावा, संशोधकांनी तशी काळजी घ्यावी, याकरिता विद्यापीठ अनुदान मंडळ प्रयत्न करत आहे. कारण संशोधक हा पुढे मार्गदर्शक होतो आणि अनेक संशोधक घडवतो. गेल्या अनेक वर्षांपासून विद्यापीठ अनुदान मंडळ अनेक योजना यशस्वीपणे यासंबंधी राबवीत आहे. त्यातीलच एक योजना आहे, शोधगंगा, शोधगंगोत्री प्रकल्प. यायोजनेअंतर्गत ज्या विद्यापीठांनी या योजनेकरिता सामंजस्य करार केलेला आहे, अशा सर्व विद्यापीठांना व त्यांनी मान्यता दिलेल्या शोधप्रबंधाना इन्फ्लिबनेटच्या (यू.जी.सी.ची एक आंतरशाखीय संस्था) संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्याचे निर्देश दिले आहेत. विद्यापीठात प्रबंध दाखल करण्यापूर्वी सदरील प्रबंध संशोधकाने एका संगणक प्रणालीद्वारे तपासावा, अशी सूचना केली आहे.

वाङ्मयचौर्य संगणकीय प्रणालीचे कार्य

इंग्रजीत या संगणक प्रणालीला प्लॅगियारिझम सॉफ्टवेअर असे संबोधले जाते. म्हणजे प्रत्यक्ष लिखाण व इंटरनेटवर उपलब्ध साहित्य यातील साम्यतेचा शोध घेणारी संगणकीय प्रणाली. ही प्रणाली केवळ संशोधन प्रबंध लिखाणातीलच नाही तर लेख, पुस्तके व इतर प्रकारच्या डिजिटाइज्ड लिखाणातील लेखन लेखकाने/संशोधकाने प्रामाणिकपणे, कशाचीही नक्कल न करता केलेले आहे का हे तपासते.

जर एकाच विषयाच्या दोन अनोळखी तज्ज्ञांना, एकाच मुद्द्यावर, एकाच ठरावीक भाषेत, चार ओळी मनाने लिहावयास सांगितल्या, तर दोघांच्या लिखाणांतील आशयात साम्यता आढळून येऊ शकेल, पण शब्द रचनेत फरक दिसून येतो. हाच एक मानवी पैलू या प्रणालीला साहाय्यकारी ठरतो. महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे संशोधकाच्या, लेखकाच्या लिखाणातील अधिकांश भाग हा जशाच्या तसा दुसऱ्या प्रकाशित लिखाणातला नसावा हा त्या मागचा उद्देश. सध्या इंटरनेटवर प्रबंध लिखाणास पूरक असे साहित्य विपुल प्रमाणात उपलब्ध आहे. संशोधन प्रबंध लिखाणात इंटरनेटवर उपलब्ध साहित्याचा सारखेपणा आढळू नये, तसेच संशोधनाची पुनरावृत्ती होऊ नये याकरिता या संगणकीय प्रणालीद्वारे प्रबंध तपासला जातो. सध्या केवळ इंग्रजी भाषेत लिहिलेले प्रबंधच तपासण्याची सोय या संगणक प्रणालीद्वारे उपलब्ध आहे. याचे कारण असे की सध्या उपलब्ध प्रणाली या विदेशी बनावटीच्या आहेत आणि इंग्रजी भाषा जागतिक संवादाची एकमेव भाषा आहे. भारतात काही राज्यांत प्रादेशिक भाषेकरिता अशी प्रणाली विकसित केली आहे.

वाङ्मयचौर्य तपासणाऱ्या संगणकीय प्रणालीचा निर्माता हा इंटरनेटवरील उपलब्ध पुस्तकांची व मासिकांची, लेखांची, अनेक डेटाबेस या प्रणालीशी संलग्नित करतो. ज्या अशा प्रणाली निर्मात्याने जेवढे जास्त डेटाबेसेस संलग्नित केली आहेत, प्रबंध तपासताना अशी प्रणाली जास्तीतजास्त इंटरनेट साहित्य व्यापून घेते आणि साम्यतेची तुलना करते.

प्रणालीद्वारे प्रबंध तपासून घेताना सुरुवातीलाच प्रणाली सूचना देत असते, त्यानुसार ती वापरण्यास मुभा असते. उद्धरणे, इंटरनेट साहित्य, इंटरनेट प्रकाशने, विशिष्ट संग्रह, सुची, वेब लिंक यांचा प्रबंधातील साम्य शोधण्यात समावेश करावयाचा का? हा प्रश्न ती प्रणाली सुरुवातीलाच विचारते. त्याचबरोबर तपासलेला प्रबंध किंवा लेख प्रणालीच्या डेटा बँकेत जमा करून घ्यावयाचा का? हेही ती प्रणाली विचारते. एकदा जमा करा असा संकेत दिल्यानंतर त्याच प्रणालीत तो लेख अथवा प्रबंध पुन्हा तपासल्यास साहजिकच शंभर टक्के साम्यता दर्शवते. संस्था किंवा विद्यापीठाद्वारे जे निकष सर्वानुमते ठरवले जातात, त्यानुसार शोधप्रबंध किंवा लेख तपासला जातो.

शोधप्रबंध या प्रणालीद्वारे तपासून झाल्यानंतर प्रणाली संगणकाच्या स्क्रीनवर

लिखाणात आढळलेल्या साम्यतेची टक्केवारी दर्शवते. त्यास क्लिक केल्यानंतर विस्तृत अहवाल आपल्यासमोर दिसतो. सदरील अहवाल हा पीडीएफ (पोर्टेबल डॉक्युमेंट फाईल) फाईलमध्ये डाउनलोड करता येतो. सहसा प्रबंधाच्या शीर्षकाच्या नावाने ती फाईल तयार होते. विविध प्लागियारिझम प्रणालीच्या रिपोर्ट देण्याच्या पद्धती वेगवेगळ्या असतात. सर्वसाधारणपणे अशी फाईल उघडल्यास त्या फाईलचे दोन भाग स्क्रीनच्या दोन भागांत दिसायला लागतात. एका बाजूला अपलोड केलेला शोधप्रबंध असतो व दुसऱ्या बाजूला अहवाल असतो. प्रबंधातील जो भाग कॉपी केलेला आहे तो वेगवेगळ्या रंगांत अधोरेखित झालेला असतो व अहवालामध्ये अधोरेखित झालेला भाग कोणत्या इंटरनेट साईटवर आहे त्या वेब लिंकची यादी दिसते. एवढेच नाही तर संबंधित लिंकवरचा किती टक्के भाग त्या प्रबंधात आहे हेसुद्धा समजते. सदरील रिपोर्टच्या शिरोभागी एकूण किती टक्के शोध प्रबंधाचा भाग हा इंटरनेटवरिल साहित्याने व्यापला आहे ते दिले जाते. संशोधकाने स्वतःचे पूर्व प्रकाशित साहित्य वा लेखाचा प्रबंध लिखाणात समावेश केला असेल तर तेही त्या एकूण प्रमाणातून वजा करण्याची सोय त्या प्रणालीत असते. काही विद्यापीठांनी स्वतःचे प्रकाशित साहित्य प्रबंधात समाविष्ट केलेले असेल व ते त्या प्रणालीने शोधले असेल तर ते कमी करावे, असा नियम केला आहे.

विद्यापीठांची भूमिका

भारतातील अनेक विद्यापीठांनी या प्रणालीद्वारे प्रबंध तपासणे अनिवार्य केले आहे. प्रबंध लिखाणातील व इंटरनेटवर उपलब्ध साहित्यातील साम्य कमीतकमी असावे, अशी विद्यापीठ अनुदान मंडळाची अपेक्षा आहे, किती टक्के असावे हा निर्णय त्या त्या संबंधित विद्यापीठावर अवलंबून आहे. साम्यतेचे प्रमाण ठरविताना पूर्ण प्रबंध तपासून आलेल्या साम्यतेचे किती टक्के प्रमाण लागू करणे अथवा प्रबंधातील प्रत्येक प्रकरण तपासून आलेल्या प्रमाणावर निर्णय घेणे हे विद्यापीठाने ठरविणे आवश्यक आहे.

साम्यतेचे निकष ठरविताना लक्षात घ्यावयाचे मुद्दे

सर्वसाधारणपणे असे आढळून येते की प्रबंधातील प्रकरण एक जे संशोधन विषयाच्या प्रस्तावनेशी संबंधित असते, त्यात अधिक साम्य आढळून येण्याची

शक्यता असते. कारण तो सर्व तात्त्विक लिखानाचा भाग असतो. पूर्व साहित्याचा आढावा या प्रकरणामध्येही सारखेपणा अधिक येण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. संशोधनातील प्रत्यक्ष कार्यावरील लिखानात व त्यावरील विश्लेषणात्मक लिखाणात कमी सारखेपणा आढळून येतो. कारण संशोधकाची प्रत्यक्ष मेहनत त्यात सामावलेली असते. माहितीचे संकलन, त्याचे विश्लेषण व त्यावरील भाष्य हे संशोधकाचे व मार्गदर्शकाचे स्वतःचे असते, त्यामुळे त्या लिखाणातील व इंटरनेटवर उपलब्ध साहित्यातील साम्य आढळून येण्याची शक्यता फार कमी असते. म्हणून काही विद्यापीठांनी प्रबंधाच्या विविध प्रकारांप्रमाणे लिखाणातील साम्यतेचे प्रतिशत प्रमाण निश्चित केले आहे. काहींनी पूर्ण प्रबंध एकत्रित तपासून येणारे टक्के प्रमाण निश्चित केले आहे.

संशोधकाने समजा प्रबंधातील लिखाण हे छापील साहित्यातून जसेच्या तसे लिहिले असेल, पण हे त्याला ज्ञात नसेल की, तो भाग महाजालवर उपलब्ध आहे, जेव्हा प्रबंध प्रणालीद्वारे तपासला जातो तेव्हा त्यावेळी संशोधकाला ते ज्ञात होते. प्रत्येकाची लेखनशैली वेगळी असते. जसेच्या तसे लिहिण्यापेक्षा आशय तोच ठेवून स्वतःच्या शैलीत लिखाण केल्यास त्या प्रणालीद्वारे साम्यतेचे प्रमाण कमी येण्याची शक्यता वाढते. (पण तोसुद्धा एक प्रकारचा बौद्धिक संपदेचा हक्क भंग आहे)

व्याख्या किंवा संकल्पना ज्या अर्थनिर्वचनाकरिता संदर्भ पुस्तकातून जशाच्या तशा घ्याव्या लागतात व त्याची उदाहरणे दिल्यास तो भाग साम्यतेच्या कसोटीस पात्र ठरू नयेत, असाही मत प्रवाह आहे आणि तो चूक नाही, पण सदरील प्रणालीचे कार्य हे केवळ लिखाणातील साम्यता शोधणे आहे. संशोधकाने कितीही प्रामाणिकपणे त्याचे संदर्भ दिले असतील तरीही !

आज इंटरनेटवर पुष्कळ वाङ्मयचौर्य शोध करणाऱ्या प्रणाली आहेत. प्रत्येक प्रणालीत वेगवेगळे तपासणीचे निष्कर्ष निघू शकतात. त्यापैकी कोणती चांगली आहे हे ठरवण्याकरिता जगात कोणती प्रणाली सर्वात जास्त वापरली जाते याचा आढावा घेणे आवश्यक आहे.

काही उपलब्ध वाङ्मयचौर्य संगणक प्रणालीची नावे

Turnitin.com, ithenticate.com, urkund.com, Plagtracker.com,

scanmyessay.com(viper), duplichecker.com, paperrater.com, plagiarism.net, plagiarismchecker.com, plagium.com, plagscan.com, plagiarismcheckerx.com, www.plagiarismdetector.net, antiplagiarism.net, plagiarismcheckerx.com

यातील जवळ-जवळ सर्वच प्रणालीत वापरकर्त्यांना प्रायोगिक तत्त्वावर नोंदणी करून काही दिवसांकरिता ठराविक पेजेसचे लिखाण तपासण्याची मुभा निःशुल्क देतात. पण वापरकर्त्यांनी एक काळजी घेणे आवश्यक आहे, आपले लिखाण तपासावयास प्रणालीकडे सुपुर्द करण्यापूर्वी त्या प्रणालीची सेटिंग, शर्ती व अटी समजून घेतल्या पाहिजेत.

भविष्यात संशोधनपर लिखाणात चांगला सुधार व्हावा याकरिता ही चाचणी नक्कीच परिणामकारक ठरेल, असे वाटते.

संदर्भ

१. रणजित धर्मापुरीकर: शोधगंगाची वाङ्मयाचौर्याला खीळ, महाराष्ट्र टाईम्स १७ सप्टेंबर २०१५.
२. www.plagiarism.org/.../complete_resou..
३. <http://researchguides.stevens.edu/plagiarism>
४. <http://www.virtualsalt.com/antiplag.htm>
५. <http://isites.harvard.edu/icb/icb.do?keyword=k70847&pageid=icb.page342054>
६. <http://www.aresearchguide.com/6plagiar.html>

ग्रंथालयात कुशल मानव संसाधनांची गरज (Need of Skilled Human Resources in Library)

श्री. हितेश गोपाल ब्रिजवासी

ग्रंथपाल,

श्रीमती शरदचंद्रिका सुरेश पाटील कॉलेज ऑफ फार्मसी

ता. चोपडा, जि. जळगाव

Saihits1777@gmail.com

तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे अनेक क्षेत्रांच्या कार्यपद्धतीत आणि स्वरूपात बदल झालेला आहे. ग्रंथालयातही तंत्रज्ञानाचा वापर फार मोठ्या प्रमाणात होऊ लागल्याने ग्रंथालयाद्वारे दिल्या जाणाऱ्या सेवा आणि सुविधा यांच्यातसुद्धा बदल झालेला आपणास लक्षात येईल. ग्रंथालयाच्या मूळ स्वरूपात आणि पारंपरिक कार्यपद्धतीतसुद्धा बदल झालेले आहेत. आता ग्रंथालयासाठी उपलब्ध असलेल्या आज्ञावलीद्वारे जडअड सारख्या सुविधा दिल्या जातात, जेणेकरून जुन्या पद्धतीचे कॅटलॉग, इंडेक्स, सूची इत्यादी तयार करण्याची गरज भासत नाही. अशा सेवा संगणकीकृत झालेल्या दिसतात. याचप्रकारे ग्रंथालयात येणाऱ्या वाचकांच्या माहितीच्या गरजा आणि मागणी यासुद्धा वेगवेगळ्या आणि तंत्रज्ञानाधारित झालेल्या दिसतात. उदा. इंटरनेट. ई-बुक्स, ई-जर्नल्स, डेटाबेस, सी.डी / डि.व्ही. डी, इत्यादी. या सर्व गरजा आणि सुविधा पुरविण्यासाठी ग्रंथालयातील मानव संसाधनांना तंत्रज्ञानाची माहिती आणि ज्ञान असणे आवश्यक असून त्यांना हाताळण्याची कला आणि कुशलता त्यांच्या अंगी असणे आवश्यक झाले आहे. सदर लेखात ग्रंथालयांत कुशल मानव संसाधनाची गरज, फायदे आणि कुशल मानव संसाधनांची तंत्रे याचाच अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना

ग्रंथालयाची ग्रंथसंपन्नता ही ज्याप्रमाणे महत्त्वाची असते त्याचप्रमाणे ग्रंथालयाच्या सेवा आणि सुविधा यासुद्धा तितक्याच महत्त्वाच्या असतात. ग्रंथालय हे एक ज्ञानकेंद्र तर आहेच, परंतु त्याचप्रमाणे ग्रंथालय हे एक माहितीचे सेवा केंद्रसुद्धा आहे. जेथे उपभोक्त्यांना ज्ञान किंवा माहिती प्राप्तीसाठी आवश्यक असणाऱ्या सेवा आणि

सुविधा पुरविण्यात येतात. आज वाढत्या तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे या सेवा आणि सुविधा देण्यासाठी कुशल मानव संसाधनांची गरज आहे. ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांना संगणकाचा वापर, इंटरनेट हाताळणे, नवीन तंत्रज्ञानाची आणि उपकरणांची माहिती असणे आवश्यक आहे. यासाठी ग्रंथालयातील कर्मचारी निवडताना या सर्व बाबींचा विचार करणे किंवा जे कर्मचारी कार्यरत असतील त्यांना या कामाचे प्रशिक्षण देणे गरजेचे झाले आहे. जेणेकरून ते त्यांच्या कामात कुशल आणि तज्ज्ञ होऊ शकतील व उपभोक्त्यांना चांगल्या प्रकारची सेवा आणि सुविधा देता येतील व ग्रंथालयाची उपयोगिता अजून जास्त वाढवता येईल. ग्रंथालयांत येणारा प्रत्येक उपभोक्ता हा या तंत्रज्ञानाशी अवगत असेलच असे नाही. अशा उपभोक्त्यास ग्रंथालयाच्या वतीने माहिती शोधून देता आली पाहिजे व त्यांच्या माहितीच्या गरजा या पूर्ण करता आल्या पाहिजे. यासाठी ग्रंथालयातील मनुष्यबळाच्या अंगी योग्य कुशलता असणे गरजेचे आहे. ग्रंथालयाच्या विविध सेवा उदा. संदर्भसेवा, निवडक माहिती सेवा, प्रचलित माहिती सेवा या फार आवश्यक आणि महत्त्वाच्या सेवा आहेत. यांद्वारे उपभोक्त्यांच्या माहितीच्या गरजा पूर्ण तर होताच परंतु त्यांचा वेळ, पैसा आणि शारीरिक श्रम हेसुद्धा वाचते. आज अनेक सोशल नेटवर्किंग साईट्स आहेत ज्याद्वारे खूप सहज माहितीचे आदान प्रदान करता येते. निवडक माहिती सेवा देतानासुद्धा या तंत्रज्ञानाचा जास्तीतजास्त वापर करता येणेसुद्धा शक्य झाले आहे. Mobile Apps, Web Portal, Twitter, Blogs, Facebook आणि E-mails, Instant Messaging Service यांद्वारेसुद्धा खूप मोठ्या प्रमाणावर ग्रंथालय आपली सेवा आणि सुविधा वाढवू शकते, जेणेकरून उपभोक्त्यांना जास्तीतजास्त फायदा होईल, परंतु या सर्व सेवा आणि सुविधा देण्यासाठी ग्रंथालयात कुशल मानव संसाधनांची गरज जास्त प्रमाणात जाणवते. आज ग्रंथालयाच्या दैनंदिन कामासाठीसुद्धा संगणकाचा वापर फार मोठ्या प्रमाणात होताना दिसतो. ग्रंथालय व्यवस्थापनापासून तर ग्रंथ शोधण्यापर्यंत आज तंत्रज्ञानाचा वापर खूप मोठ्या प्रमाणात वापर होतो. या सर्व घटकांमुळे ग्रंथालयांनी आधुनिक ज्ञानकेंद्राकडे वाटचाल करणे सुरुदेखील केले आहे. ग्रंथालयाचे हे बदलते स्वरूप लक्षात घेता ग्रंथालयाच्या नावातसुद्धा बदल झालेला आपणास दिसून येतो. आता काही ठिकाणी ग्रंथालयांना Knowledge Resource Centre (KRC) असे नाव दिलेले आढळते. याचेच काही उदाहरण द्यायचे म्हटले तर CSIR चे National Chemical Laboratory द्वारे CSIR- NCL KRC (Knowledge Resource Centre) असे नाव ग्रंथालयांस देण्यात आले आहे, तसेच Knowledge Resource Centre,

Indian Institute of Plantation Management, Knowledge Resource Centre(Library) - GITAM University, Knowledge Resource Centre-Library Central Drug Research Institute इत्यादी ठिकाणीसुद्धा असाच बदल झालेला आपणास दिसतो, तसेच ग्रंथपाल या पदाच्या नावातसुद्धा बदल होऊ घातले आहे. परंतु ग्रंथालयाची ही वाटचाल कुशल मानव संसाधनांव्यतिरिक्त शक्य नाही, हेही तितकेच सत्य आहे.

मानव संसाधन म्हणजे काय ?

कोणत्याही क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या मनुष्यबळास किंवा तेथील कर्मचाऱ्यांस मानव संसाधन असे म्हटले जाते. मनुष्यबळ व कर्मचारी हे ज्या क्षेत्रात कार्यरत आहे त्या क्षेत्रातील कामात प्रावीण्य, नवनवीन तंत्रज्ञानाची माहिती आणि त्यांना हाताळता येण्याची कला हे ज्याच्या अंगी असते त्या मानव संसाधनास कुशल मानव संसाधन असे म्हटले जाते. कोणत्याही क्षेत्राचा विकास आणि फायदा हा त्यांच्या मानव संसाधनावरच निर्धारित असतो. कामाची योग्यता, गुणवत्ता आणि दर्जा इत्यादींसाठीसुद्धा मानव संसाधन हे फार महत्त्वाचे आहे. आज मोठमोठ्या सेवा पुरविणाऱ्या कंपन्यासुद्धा मानव संसाधनावर जास्त पैसा खर्च करताना दिसतात व त्यातून चांगला व्यवसायात चांगला फायदा करून घेतात. ग्रंथालयातसुद्धा व्यावसायिक कर्मचारी म्हणजे ग्रंथपाल, सहा-ग्रंथपाल, तांत्रिक-ग्रंथपाल यांच्यासमवेत जे काही कर्मचारी असतील त्यांना ग्रंथालय चालविण्यापासून तर सेवा आणि सुविधा देण्यापर्यंतच्या नवनवीन तंत्रज्ञानाची माहिती असणे आणि त्या तंत्रज्ञानाला हाताळता आले पाहिजे. तरच उपभोक्त्यांना ग्रंथालयाद्वारे चांगल्या प्रकारच्या सेवा आणि सुविधा देता येतील.

कुशल मानव संसाधनांची गरज

१. **ग्रंथालयातील व्यवस्थापनासाठी :** आज ग्रंथालयातील व्यवस्थापनाची अनेक कामे ही आज्ञावलीच्या मदतीने केली जातात. यामुळे ग्रंथालयांतील मनुष्यबळास या आज्ञावलीचे संपूर्ण ज्ञान असणे आवश्यक आहे. त्यासाठी त्याला योग्य प्रशिक्षण देऊन कुशल केले गेले पाहिजे जेणेकरून ते या आज्ञावलीचा योग्य वापर करून चांगल्या प्रकारे ग्रंथालय व्यवस्थापनाची विविध कार्ये करू शकतील.
२. **ग्रंथालयाच्या दैनंदिन कामाच्या गुणवत्तेसाठी :** ग्रंथालयाची दैनंदिन कामे उदा. ग्रंथ आणि ग्रंथेतर साहित्याचे देवाण-घेवाण, कार्यालयीन पत्रव्यवहार, आर्थिक व्यवहार इत्यादी काही ठराविक परंतु अत्यंत महत्त्वाची कामे ही संगणकाच्या

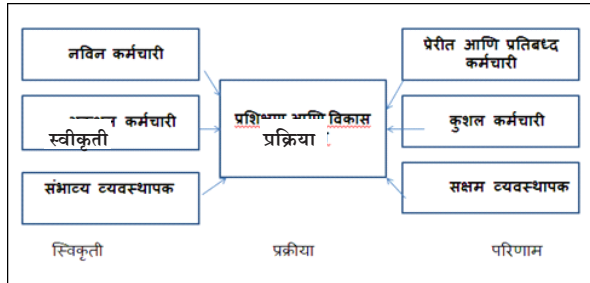
किंवा ग्रंथालयीन प्रणालीचा वापर करून केली जातात. ही कामे उपभोक्त्यांशी आणि ग्रंथालयाच्या व्यवहारांशी निगडित असणारी कामे आहेत, त्यामुळे या कामांत व्यवस्थितपणा आणि अचूकता असणे गरजेची आहे. त्यामुळे ही कामे करण्यासाठी कुशल आणि प्रशिक्षित मानव संसाधनांची गरज भासते.

३. **अद्ययावत सेवा आणि सुविधा देण्यासाठी :** सध्या अनेक तंत्रज्ञानाचा वापर हा माहिती शोधण्यासाठी केला जातो. संगणकाच्या आणि इंटरनेटच्या वाढत्या वापरामुळे अनेक नवनवीन तंत्राने माहिती शोधली जाते. उदा. Database, E-Journals, Audio-Videos Sites and Wiki's, etc. या तंत्रामुळे उपभोक्त्यांच्या माहिती शोध वर्तनात फार मोठा बदल झालेला आहे. यामुळे जर कुशल मानव संसाधन ग्रंथालयांकडे असतील तर बदलांचा वापर करून उपभोक्त्यांना चांगल्या ग्रंथालयीन सेवा आणि सुविधा देता येणे शक्य आहे.
४. **डेटाबेस व्यवस्थापनासाठी :** आज ग्रंथालय आपल्या उपभोक्त्यांसाठी हे अधिकाधिक वाचनसाहित्य उपलब्ध करून देण्याच्या प्रयत्नात दिसतात, जेणेकरून उपभोक्त्यांच्या माहितीच्या गरजा या जास्तीतजास्त प्रमाणात पूर्ण करता येतील. अशा विविध डेटाबेसची सभासदत्व घेणे, त्यांच्यावर उपलब्ध असणाऱ्या विविध ई-जर्नल्सची माहिती ही उपभोक्त्यांना उपलब्ध करून देणे व त्यांचे योग्य व्यवस्थापन करणे यासाठीसुद्धा कुशल मानव संसाधनाची गरज भासते.
५. **ग्रंथेतर साहित्यांच्या व्यवस्थापनासाठी :** ग्रंथालयांत फक्त ग्रंथांप्रमाणेच ग्रंथेतर ज्ञान साहित्यसुद्धा उपलब्ध असतात उदा. ई-बुक, ई-जर्नल्स, सी.डी. / डी.व्ही.डी, डेटाबेस, नकाशे, पृथ्वीगोल इत्यादी या साधनांद्वारे माहिती प्राप्त करणे हे ग्रंथ उघडून वाचन करणे इतपत सोपे नसते. यांच्या वापरासाठी विशिष्ट प्रशिक्षणाची गरज भासते जेणेकरून याद्वारे मिळणारी माहिती ही अचूक आणि जलदगतीने प्राप्त करता येते. यासाठी ग्रंथालयात कुशल मानव संसाधनांची गरज आणि आवश्यकता भासते.
६. **माहिती सेवा आणि संदर्भ सेवा व्यवस्थापनासाठी:** ग्रंथालयातील उपभोक्त्यांच्या माहितीच्या गरजा या वेगवेगळ्या असतात. यासाठी ग्रंथालयाद्वारे काही ठराविक वाचकांसाठी माहिती सेवा आणि संदर्भ सेवा या दिल्या जातात. जेणेकरून त्या उपभोक्त्यांना त्यांना लागणारी माहिती ही वेळेवर प्राप्त होते आणि त्या माहितीचा उपयोग त्यांना त्यांच्या कामात करता येतो. अशी ठराविक माहिती उपलब्ध करून देणे हे कार्य इतके सहज नाही. संशोधन ग्रंथालयांत तर या

कामासाठी असणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना Information Scientist म्हणूनसुद्धा संबोधले जाते.

कुशल मानव संसाधन निर्मितीचे तंत्र

१. **योग्य कर्मचाऱ्याची निवड आणि योग्य ठिकाणी नियुक्ती** : ग्रंथालयाच्या कामाचा विचार करून त्याच योग्यतेच्या व्यावसायिक कर्मचाऱ्यांची निवड करणे व त्यांची शैक्षणिक पात्रता आणि आवड लक्षात घेऊन योग्य ठिकाणी नियुक्ती करणे. कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या कामानुसार आणि गुणवत्तेनुसार पगार मिळेल यासाठी प्रयत्न करणे.
२. **प्रशिक्षण आणि मार्गदर्शन** : ग्रंथालयातील मानव संसाधनांना कुशल आणि जास्त उपयोगी बनविण्यासाठी वेळोवेळी प्रशिक्षण शिबिर भरविणे, त्यांना कामाबाबत मार्गदर्शन करणे, कामात आवड निर्माण होण्यासाठी त्यांच्या केलेल्या कामाला आणि प्रयत्नांना वाव देणे, जेणेकरून त्यांना स्वतःहून काम हाती घेणे आवडेल.
नवीन कर्मचारी प्रेरित आणि प्रतिबद्ध कर्मचारी

तक्ता. क्र. १ : प्रशिक्षण आणि विकासाचे परिणाम

३. **कार्याधारित बढती**: कर्मचाऱ्यांचे काम आणि त्या कामाची गुणवत्ता पाहून कर्मचाऱ्यांचे कामातील स्थान वाढविणे (बढती करणे), नवनवीन कार्य करण्यास प्रवृत्त करणे जेणे करून वर्षभर नवनवीन उपक्रमास चालना मिळते. वाचकांच्या प्रती प्राथमिकता देऊन कार्य करून घेणे. उपभोक्त्यांच्या दृष्टीने कार्य करण्यास भाग पाडणे.
४. **कामामध्ये स्वतंत्रता देणे** : जर ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांना कोणते विभाग किंवा जबाबदारी दिली असेल तर त्यासंदर्भात त्यांना योग्य तो निर्णय घेऊ देणे व त्यांच्या

कामात वारंवार लक्ष न घालणे जेणे करून त्यांच्यात विश्वास निर्माण होतो व ते कार्य किंवा जबाबदारी ते आपली समजून करतात व त्यांच्या कुशलतेचा वापर करून चांगले परिणाम देतात.

५. **कार्यशाळेत आणि प्रशिक्षण शिबिरात भाग घेऊ देणे** : ग्रंथालयातील तांत्रिक पदावर काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांनासुद्धा कार्यशाळेत भाग घेऊ देणे. जेणेकरून ग्रंथपालांना कर्मचाऱ्यांचासुद्धा आधार होईल आणि कर्मचाऱ्यांनासुद्धा आपल्या कामाबद्दल अधिक माहिती प्राप्त होईल व कामाप्रती त्यांचा उत्साह निर्माण होईल.

कुशल मानव संसाधनाचे फायदे

१. **चांगल्या प्रकारची सेवा आणि सुविधा देता येणे शक्य** : ग्रंथालयात वाढत जाणाऱ्या तंत्रज्ञानाचा वापर पाहता फक्त ग्रंथपालच प्रशिक्षित असून भागणार नाही तर चांगल्या सेवा आणि सुविधा देण्यासाठी कर्मचाऱ्यांनासुद्धा कुशल होणे गरजेचे आहे. कारण आज ग्रंथालयात पुस्तके शोधण्यापासून तर ई-बुक्स आणि जर्नल्सपर्यंत OPAC आणि Databases यांचा वापर फार मोठ्या प्रमाणात होतो. ग्रंथालयीन कर्मचारी जर कुशल असतील तरच ग्रंथालयांना चांगल्या प्रकारची सेवा आणि सुविधा देता येणे शक्य होते.
२. **उपभोक्त्यांच्या संख्येत वाढ** : जर ग्रंथालयात कुशल कर्मचारी असतील व ग्रंथालयाच्या सेवा आणि सुविधा या चांगल्या असतील व वाचकांना हवी ती माहिती प्राप्त होत असेल तर निश्चितच ग्रंथालयाचा वापर वाढतो आणि ग्रंथालयाच्या उपभोक्त्यांच्या संख्येत वाढ होते. अशी वाढ ही सार्वजनिक आणि विशिष्ट वाचनालयासाठी (Profitable for Public Special Libraries) फायदेशीर ठरू शकते.
३. **ग्रंथ आणि ग्रंथेतर साहित्यांचा योग्य वापर** : कुशल कर्मचारी हा तेथील उपलब्ध असणाऱ्या ग्रंथ आणि ग्रंथेतर साहित्यांचा योग्य वापर करण्यास उपभोक्त्यांना प्रेरित करू शकतो किंवा हवी असलेली माहिती ही जी कुठेही असेल ती शोधून देऊ शकतो. यामुळे ग्रंथालयातील ग्रंथ आणि ग्रंथेतर साहित्यांचा योग्य वापर करून घेणे शक्य होते.
४. **ग्रंथपालांना दैनंदिन कामात लक्ष न देता विकासकामांत लक्ष देणे शक्य होते** : जर ग्रंथालयातील कर्मचारी हे कुशल आणि त्यांच्या कामात पारंगत

असतील तर त्या ग्रंथालयातील ग्रंथपालांना दैनंदिन कामात वारंवार लक्ष देण्याची गरज भासत नाही व ते ग्रंथालयाच्या विविध विकास योजना आणि प्रकल्पांना हात घालू शकता व ग्रंथालयाची गुणवत्ता आणि दर्जा उंचावू शकतात.

५. **उपभोक्त्यांना समाधानी करता येणे शक्य :** चांगल्या प्रकारच्या सेवा आणि सुविधा देण्यासाठी व ग्रंथालयातील ग्रंथ आणि ग्रंथेतर साहित्यांचा योग्य वापर करून घेण्यासाठी कुशल कर्मचाऱ्यांची आवश्यकता आहे आणि या कर्मचाऱ्यांद्वारे येणाऱ्या ग्रंथालयांच्या उपभोक्त्यांना समाधानी करून त्यांच्या माहितीच्या गरजा पूर्ण करणे शक्य आहे.

सारांश

ग्रंथालय हे एक ज्ञानकेंद्र आहे, ज्याचा उद्देश हा समाजातील प्रत्येक घटकाला माहिती व ज्ञान उपलब्ध करून देणे असा आहे, परंतु माहिती आणि ज्ञान उपलब्ध करून देण्यासाठी ग्रंथालयांना कुशल आणि पारंगत असलेल्या कर्मचाऱ्यांची नितांत आवश्यकता आहे. जर ग्रंथालयातील कर्मचारी हा कुशल आणि ग्रंथालयाच्या कामात पारंगत असेल तर ग्रंथालय हे निश्चितच चांगल्या प्रकारे सेवा आणि सुविधा देऊन आपल्या उपभोक्त्यांना समाधानी करू शकतात व त्यांच्या माहितीच्या गरजा पूर्ण करू शकते. कुशल कर्मचाऱ्यांमुळे ग्रंथालय हे सेवा आणि सुविधा देण्यासाठी अद्ययावत तंत्रज्ञानसुद्धा वापरू शकते. जर ग्रंथालयांत कुशल मानव संसाधन असेल तर ग्रंथपालांना ग्रंथालयांच्या दैनंदिन कामात विशेष लक्ष देण्याची गरज भासत नाही व त्यांना विविध विकास योजना आणि प्रकल्पांना हाती घेऊन पूर्णत्वास नेणे शक्य होते. या सर्व गोष्टींचा अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात येते की, ग्रंथालयाच्या दैनंदिन कामापासून तर उपभोक्त्यांच्या समाधान आणि ग्रंथालयाच्या विकासासाठी कुशल मानव संसाधन असणे फार आवश्यक आहे. कुशल मानव संसाधनांचा फायदा हा सार्वजनिक ग्रंथालयाच्या दृष्टीने आर्थिक स्वरूपात सुद्धा होऊ शकतो.

संदर्भ

१. https://hi.wikipedia.org/wiki/मानवसंसाधन_प्रबंधन
२. मानव संसाधने व मूल्याधिष्ठित समाजनिर्मिती, गांगुर्डे, उमेश वाय: अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव;
३. गांगुर्डे उमेश वाय (२०१४) मानव संसाधने व मूल्याधिष्ठित समाज निर्मिती, जळगांव

: अथर्व पब्लिकेशन्स

४. सातारकर, एस. पी. (१९९५) ग्रंथालय व्यवस्थापन, नांदेड : अभय प्रकाशन
५. <https://journals.tdl.org/llm/index.php/llm/article/viewFile/1729/1009>
६. <http://eprints.rclis.org/25496/1/Rahman%20-%20Strategic%20human%20resources%20management%20in%20digital%20library%20context.pdf>
७. <http://www.ncl-india.org/files/Library/Default.aspx>
८. Knowledge Resource Centre - Indian Institute of Plantation Management.
९. Knowledge Resource Centre (Library) - GIT-AM University
१०. Knowledge Resource Centre- Library Central Drug Research Institute
११. <http://www.rcfltd.com/index.php/hi/hr/hrd>

महाविद्यालयीन ग्रंथपालांचा कार्यताण आणि व्यावसायिक बांधिलकी यांमधील सहसंबंधांचा अभ्यास

श्री. विनोद मुकुंद होले

ग्रंथपाल,

विश्वात्मक ओम गुरुदेव कॉलेज ऑफ इंजिनीअरिंग, आटगाव

ईमेल : vinodmh6779@gmail.com

महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या कार्यताणाच्या आणि व्यावसायिक बांधिलकीचा गटनिहाय अभ्यासाचा त्याचबरोबर सहसंबंधांचा अभ्यास प्रस्तुत लेखामध्ये सादर करण्यात आलेला आहे. कार्यताण मापन श्रेणी व व्यावसायिक बांधिलकी श्रेणी हे साधन त्याचबरोबर संख्याशास्त्रीय तंत्रे वापरून संशोधनात्मक लेख सादर करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना

ग्रंथालयशास्त्रातील संशोधनाबाबत जेव्हा विचार केला जातो तेव्हा जिज्ञासेमुळे कमी व व्यावहारिक आवश्यकतेमुळे जास्त संशोधनाची गरज आहे असे लक्षात येते. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र हे एक सामाजिकशास्त्र म्हणून मानले जाते. इंडियन कौन्सिल ऑफ सोशल सायन्स या संस्थेनेसुद्धा त्याला सामाजिकशास्त्र म्हणून मान्यता दिली आहे. ग्रंथालयीन व्यवहारात सुधारणा करणे व त्यांचे मूल्यमापन करणे हा मुख्य उद्देश या संशोधनाचा असतो. वाचकांना देण्यात येणाऱ्या सेवांची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी आणि संस्थेच्या विकासासाठी व्यवस्थापन ही एक अत्यावश्यक बाब आहे. व्यवस्थापनाचा सर्वसामान्य अर्थ म्हणजे संस्थेची उद्दिष्टे पूर्ततेसाठी आवश्यक घटकांची विभागणी करून मार्गदर्शन पद्धतीवर आधारित कार्य करणे होय.

फार पूर्वी ग्रंथाचे संरक्षण करणारा म्हणजे ग्रंथपाल अशी संकल्पना होती, परंतु आताच्या काळात ही संकल्पना कालबाह्य होऊन ग्रंथपाल हा उत्तम व्यवस्थापक होऊ पाहत आहे. ग्रंथालय ही आता माहिती केंद्र म्हणून उदयास येत आहेत. या माहितीयुगात ग्रंथपालांना माहिती अधिकारी म्हणून दर्जा प्राप्त होत आहे हे सर्व जरी खरे असले तरी

ज्ञानगंगोत्री : सप्टेंबर २०१६ ते नोव्हेंबर २०१६ : १५

वास्तवात ग्रंथपाल या पदावर काम करत असताना त्यांना कार्यताण असतो का? आपल्या व्यवसायाबाबत व्यवसायिक बांधिलकी आहे का? आणि जर नसेल तर कोणते घटक कारणीभूत आहेत तसेच कार्य ताणाचा आणि व्यावसायिक बांधिलकीचा सहसंबंध आहे का? ग्रंथपालांच्या कार्यताणाची आणि व्यावसायिक बांधिलकीची कारणे कोणती असू शकतील, याचा शोध घेण्यासाठी हा अभ्यासविषय घेण्याचे निश्चित करण्यात आले आहे.

कार्यताणाची संकल्पना

ताण हे आधुनिक जगाचे वैशिष्ट्य समजले जाते. दैनंदिन जीवनात हा ताण कार्यकारी अधिकारी, व्यवस्थापक, व्यावसायिक, गरीब, श्रीमंत, अशिक्षित, मालक, कामगार असा प्रत्येकाला कमी जास्त प्रमाणात अनुभवावा लागतो. छोटे-छोटे प्रसंग व्यक्तीच्या जीवनात ताण निर्माण करतात. स्पर्धा आणि आधुनिक जीवनातील अनिश्चितता, व्यवसायातील असुरक्षितता, बेरोजगारी, बाजारपेठेतील मंदी अशा अनेक घटकांमुळे जीवन अधिकाधिक तणावग्रस्त होत आहे. त्यामुळे देशापुढे एक सामाजिक उद्रेकाचा मोठा धोका निर्माण होत आहे. त्यामुळे उत्पादनात घट होऊन वैद्यकीय खर्चामध्ये वाढ झाल्याचे दिसून येते. संशोधनातून असे दिसून येते की, प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरीत्या हृदयविकार, कॅन्सर, अपघात व आत्महत्या यामागे ताणाचा परिणाम दिसून येतो. अमेरिकेतील मानसशास्त्रज्ञांनी केलेल्या अभ्यासावरून माणसिक ताण हा मृत्यूस कारणीभूत ठरणारा महत्त्वाचा घटक असल्याचे दिसून आले आहे. हॅरिस पॉल यांच्या मतानुसार अमेरिकेत ८९ टक्के व्यक्ती अत्युच्च तणावाखाली जगतात, तर ५९ टक्के व्यक्ती आठवड्यातून एक दोन वेळा मोठा ताण अनुभवताना दिसतात. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या अहवालात असे नमूद करण्यात आले आहे की, २१व्या शतकामध्ये व्यवसायातील सर्वांत गंभीर समस्या म्हणजे कर्मचाऱ्यांना जाणवणाऱ्या कार्यताणाकडे संशोधकांचे लक्ष वेधण्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे ताणाचा कार्य निर्वर्तनावर आणि कर्मचाऱ्यांच्या शारीरिक आरोग्यावर होणारा विपरीत परिणाम. ताण ही संकल्पना उद्दीपक, त्यास दिलेली प्रतिक्रिया व झालेल्या आंतरक्रिया किंवा या तिन्ही घटकांचा परिपाक होय.

व्यावसायिक बांधिलकीची संकल्पना

व्यवसाय म्हणजे केवळ अर्थार्जनासाठी एकत्र येऊन एखादे विशिष्ट प्रकारचे काम करणाऱ्या व्यक्तीचा समूह नसून अशा व्यक्तींचा समूह आहे की जो आपले कार्य पार

ज्ञानगंगोत्री : सप्टेंबर २०१६ ते नोव्हेंबर २०१६ : १६

पाडत असताना आपल्या आदर्श नियमांचा दर्जा पाळतो आणि आपल्या व्यवसाय बांधवांना व्यावसायिक संरक्षण देतो, समाजाला चांगली सेवा पुरवितो.

व्यावसायिकाची प्रमुख लक्षणे

१) ज्याच्या कार्यामध्ये बौद्धिकतेचा अंतर्भाव असतो. २) आपल्या व्यावसायिक तत्त्वज्ञानाचा ज्यांनी अंगीकार केलेला असतो. ३) कार्यामध्ये विशेष अशा तंत्राचा अवलंब केलेला असतो. ४) ज्यांनी व्यावसायिक प्रशिक्षण घेतलेले असते. ५) समाजामध्ये सर्व व्यावसायिकांना एक सामाजिक दर्जा असतो. ६) व्यवसायाची काही मानके प्रमाणे निर्धारित केलेली असतात ती प्रत्येकाने आचरणात आणणे बंधनकारक असतात. ७) व्यक्तिगत स्वार्थापलीकडे जाऊन समाजसेवेचे बंधन पाळावे लागते. ८) ग्राहक हा व्यवसायाचा केंद्रबिंदू असतो. ९) व्यवसायात निर्णय स्वातंत्र्य व योग्य सराव महत्त्वाचा असतो.

वरील गुणवैशिष्ट्ये सर्वच व्यावसायिकांसाठी निर्धारित केलेली आहेत. व्यवसायाचे बोधात्मक, भावात्मक, क्रियात्मक विकास करणे हे बांधिलकीचे उद्दिष्ट्ये आहे. ते साध्य करण्यासाठी व्यावसायिकांजवळ बांधिलकी असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे आपण स्वतःशी आपल्या कामाप्रती, संस्थेप्रती, आपल्या व्यावसायिकांप्रती, समाजाप्रती प्रामाणिक असणे, आपली प्रतिमा चारित्र्यवान व्यक्तीप्रमाणे ठेवणे, आपल्या कामाप्रती समर्पण, स्वतःपेक्षा सेवेला महत्त्व इ. व्यावसायिकांच्या जबाबदाऱ्या आहेत. त्या व्यवस्थित पार पाडून समाजामध्ये इष्ट ते परिवर्तन करणे हे व्यावसायिक बांधिलकीमध्ये अभिप्रेत आहे. बांधिलकी म्हणजे एकनिष्ठपणा. निष्ठा एखाद्या कल्पनेबाबत, विचाराबाबत अथवा व्यवस्थेबाबत व्यक्तीच्या प्रत्यक्ष कृतीतून दिसून येणारा दृढविश्वास म्हणजे बांधिलकी. बांधिलकी असलेली व्यक्ती आपली तत्त्वे आणि नियोजित कार्यासाठी आपले सर्वस्व अर्पण करण्यास तयार असते.

संबंधित साहित्याचे सिंहावलोकन

मोउली, चंद्रा (२०१४) यांचे संशोधन हे चेन्नईमधील खाजगी कला आणि विज्ञान महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या कार्यताणाचा प्रायोगिक अभ्यास असा होता. १२० शैक्षणिक ग्रंथपालांना माहिती संकलनासाठी प्रश्नावल्या वितरित करण्यात आल्या. संशोधनात आलेले निष्कर्ष हे ५८ पुरुष ग्रंथपालांना उच्च प्रतीचा कार्यताण आहे, तर उर्वरित ग्रंथपालांना कमी प्रतीचा कार्यताण आहे.

राठा, भूपेंद्र आणि नायडू, हरदिया माया (२०१२) यांनी कामाची मागणी एक कार्यताण आहे. सदर अभ्यास ग्रंथालय व्यावसायिकांच्या कार्यताणाच्या वेगवेगळ्या पातळ्या समोर आणतो आणि नकारात्मक ताण हा सकारात्मकतेत कसा आपल्या सेवेत आणि कार्यात बदलायचा यासंदर्भात मार्गदर्शक ठरतो.

अजला, ई. बी. (२०११) यांनी केलेल्या संशोधनाचा उद्देश हा नायजेरीया विद्यापीठाशी संलग्नित ग्रंथालय व्यावसायिकांचा कार्यताणाचा अभ्यास असा आहे. शैक्षणिक ग्रंथपालासाठी नवीन अपेक्षा, सतत बदलत असलेली ग्रंथपालाची भूमिका, डायनॉमिक माहिती स्वरूप, विद्यापीठ प्रणाली, ग्रंथालय माहितीशास्त्रातील माहिती तंत्रज्ञानाचा उदय, निधी समस्या इ.मुळे नायजेरीयन ग्रंथालय व्यावसायिक सतत कार्यताणात आहे. अपुरे मनुष्यबळ, इतर संसाधने आणि भूमिका संघर्षामुळे ग्रंथपालावरील कार्यताण वाढत आहे.

एस. शिवकुमार (२०११) यांनी आपला संशोधन विषय माहिती तंत्रज्ञानातील व्यावसायिकांचा कार्यताण असा घेतला होता. आताचे दशक हे माहिती तंत्रज्ञानावर विश्वास ठेवणारे आहे. आय. टी. क्षेत्रातील कार्यताण हा वेगवेगळ्या घटकांवर दर्शवला जातो. भिन्न वेळ, जास्त कार्य तास, रात्र पाळी, गतिशीलता आणि व्हर्च्युअल मॉनिटरवर लक्ष केंद्रित केल्याने कार्यताण वाढतो. सदर अभ्यास हा चेन्नईमधील वेगवेगळ्या कंपन्यांतील आय. टी. क्षेत्रातील व्यावसायिकांचा कार्यताण मोजणे. चैन्नईमधील १०४ आय. टी. क्षेत्रातील व्यावसायिकांकडून माहिती संकलित केली. आय.टी. व्यावसायिकांचा कार्यताण मोजण्यासाठी श्रीवास्तव सिंह (१९८३) यांची कार्यताण मापन श्रेणी वापरण्यात आली. आय.टी. क्षेत्रातील उच्च आणि खालच्या स्तरातील व्यावसायिकांपेक्षा मध्यम स्तरावरील व्यावसायिकांवर जास्त कार्यताण असल्याचा निष्कर्ष आला आहे.

कविटकर, किशोर (२००९) यांचे संशोधन हे महाविद्यालयीन ग्रंथपालांचे कार्यसमाधान व कार्यताण यांमधील सहसंबंधाचा अभ्यास असा होता. एकूण ४० कला, विज्ञान, वाणिज्य, तंत्रज्ञान, शिक्षणशास्त्र, कायदा आणि फाईन आर्ट्स इ. महाविद्यालयांच्या ग्रंथपालांना प्रश्नावल्या वितरित करण्यात आल्या. त्यातील ३२ प्रश्नावल्यांना प्रतिसाद मिळाला. सदर अभ्यासातून असे स्पष्ट झाले की, अनुदानित महाविद्यालयांतील बहुतांशी ग्रंथपालांना कार्यसमाधान मिळते. त्यामानाने विनाअनुदानित महाविद्यालयीन ग्रंथपालांना मात्र कार्यताणाला सामोरे जावे लागते. कार्यसमाधान मिळण्याचे प्रमाण अत्यल्प आहे.

अलगकू अहमद, अमीन आणि वान इस्माइल (२००९) सदर संशोधन हे मलेशियामधील शैक्षणिक ग्रंथालयात तांत्रिक ताणाचा व्यावसायिक बांधिलकीवर होणाऱ्या परिणामाचे परीक्षण करणे असा आहे. कामाच्या ठिकाणी निःसंशयपणे तांत्रिक क्रांतीने अनेक बदल झाले आहे असे असले तरी काम वेगवान आणि कार्यक्षम झाले पाहिजे. बदल आणि अनिश्चितता यांचा समावेश होत असल्याने अनेक कर्मचाऱ्यांना तंत्रज्ञान अंमलबजावणी सोयीस्कर वाटत नाही. निष्कर्ष असा की, संस्थेत अतिरिक्त ताणामुळे त्याचा नकारात्मक परिणाम होतो.

सुजाता आणि मिश्रा (१९९३) यांनी सरकारी आणि खाजगी क्षेत्रातील बँक कर्मचाऱ्यांचा कार्यताणाचा तुलनात्मक अभ्यास केला. त्यांनी २४० सरकारी आणि १२० खाजगी क्षेत्रातील बँक कर्मचाऱ्यांना माहिती संकलनासाठी प्रश्नावल्या वितरित केल्या. निष्कर्ष सरकारी क्षेत्रातील बँक कर्मचाऱ्यांपेक्षा खाजगी क्षेत्रातील बँक कर्मचाऱ्यांवर कार्यताण अधिक असतो.

संशोधन अभ्यासाची गरज

संशोधन ही एक प्रक्रिया नाही, ती एक जबाबदारी आहे. ज्ञानाचा आणि व्यावसायिक निर्णय घेण्याचा संशोधन हा एक मार्ग आहे. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रात नवनवीन ज्ञान निर्माण होणे आवश्यक आहे. या संशोधनाच्या माध्यमातून ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राचा विस्तार आणि वाढ होईल. संबंधित संशोधनाच्या सिंहावलोकनावरून असे आढळून आले की, ग्रंथपालांच्या कार्यताणावर व व्यावसायिक बांधिलकीवर स्वतंत्ररित्या काही प्रमाणात संशोधने झालेली आहेत, तसेच कार्यसमाधान व कार्यताण आणि कार्यसमाधान व व्यावसायिक बांधिलकी यांच्या सहसंबंधावर थोड्या फार प्रमाणात संशोधने झालेली आहेत, परंतु कार्यताण व व्यावसायिक बांधिलकी यांवर संशोधने आढळून आलेली नाहीत. म्हणून संशोधक सदर संशोधन करीत आहे.

संशोधन समस्याविधान

महाविद्यालयीन ग्रंथपालांचा कार्यताण आणि व्यावसायिक बांधिलकी यामधील सहसंबंधांचा अभ्यास

संशोधनाची चले

१) कार्यताण

२) व्यावसायिक बांधिलकी

कार्यकारी व्याख्या

संशोधनाच्या उपयोगात आणलेल्या संकल्पनांच्या कार्यकारी व्याख्या पुढीलप्रमाणे:

१) कार्यताण

कामाच्या ठिकाणी भीती, राग, चिडचिडेपणा, शारीरिक व्याधी, नकारात्मक भूमिका अशा अनेक बाह्य व अंतर्गत घटक परिणाम करीत असतात, त्यामुळे व्यक्तीच्या शारीरिक आणि मानसिकतेवर परिणाम होऊन त्याचा परिणाम कार्यक्षमतेवर होतो म्हणजे कार्यताण होय.

२) व्यावसायिक बांधिलकी

आपल्या व्यवसायाशी प्रामाणिक असणे, कौशल्याचा पूर्ण उपयोग, नीतिमूल्याचे पालन करणे, व्यवसायाशी प्रामाणिक निष्ठा, कर्तव्यपूर्ती, अपेक्षेपेक्षा अधिक काम करण्याची तयारी, दिलेल्या कामात अधिक क्षमतेने आपले योगदान, कामकाज वेळेत पूर्ण करण्यासाठी तत्पर असणे म्हणजे व्यावसायिक बांधिलकी होय.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या कार्यताणाचा आणि व्यावसायिक बांधिलकीचा अभ्यास करणे.
२. महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या कार्यताणाची आणि व्यावसायिक बांधिलकीची विविध गटनिहाय: तुलना करणे.
 १. लिंगभेदानुसार
 २. महाविद्यालयीन प्रकारानुसार
 ३. भौगोलिक प्रकारानुसार
 ४. नियुक्ती प्रकारानुसार
३. महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या कार्यताण आणि व्यावसायिक बांधिलकीचा विविध गटनिहाय: सहसंबंधांचा अभ्यास करणे.
 - (१. पुरुष ग्रंथपाल
 २. स्त्री ग्रंथपाल
 ३. अनुदानित महाविद्यालयीन ग्रंथपाल
 ४. विनाअनुदानित महाविद्यालयीन ग्रंथपाल
 ५. ग्रामीण भागातील महाविद्यालयीन ग्रंथपाल
 ६. शहरी भागातील महाविद्यालयीन ग्रंथपाल
 ७. कायमस्वरूपी नियुक्त ग्रंथपाल
 ८. हंगामीस्वरूपी नियुक्त ग्रंथपाल.)

संशोधनाची परिकल्पना

- महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या कार्यताणात विविध गटनिहाय: लक्षणीय फरक नाही.
१. लिंगभेदानुसार २. महाविद्यालयीन प्रकारानुसार ३. भौगोलिक प्रकारानुसार ४. नियुक्ती प्रकारानुसार
- महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या व्यावसायिक बांधिलकीत विविध गटनिहाय: लक्षणीय फरक नाही.
१. लिंग भेदानुसार २. महाविद्यालयीन प्रकारानुसार ३. भौगोलिक प्रकारानुसार ४. नियुक्ती प्रकारानुसार
- महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या कार्यताण आणि व्यावसायिक बांधिलकीत गटनिहाय: लक्षणीय सहसंबंध नाही.
१. पुरुष ग्रंथपाल २. स्त्री ग्रंथपाल ३. अनुदानित महाविद्यालयीन ग्रंथपाल ४. विनाअनुदानित महाविद्यालयीन ग्रंथपाल ५. ग्रामीण भागातील महाविद्यालयीन ग्रंथपाल ६. शहरी भागातील महाविद्यालयीन ग्रंथपाल ७. कायमस्वरूपी नियुक्त ग्रंथपाल ८. हंगामीस्वरूपी नियुक्त ग्रंथपाल.

संशोधनाची व्याप्ती आणि मर्यादा

सदर संशोधन अभ्यासामध्ये फक्त मुंबई विद्यापीठाशी संलग्न ठाणे जिल्ह्यातील महाविद्यालयांचा समावेश करण्यात आला आहे. महाविद्यालयांमध्ये फक्त कला, वाणिज्य, विज्ञान आणि शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील ग्रंथपालांकडूनच माहिती संकलित करण्यात आली आहे. यामध्ये मुंबई विद्यापीठाशी संलग्न ठाणे जिल्ह्याव्यतिरिक्त मुंबई शहर, उपनगरे, रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यातील महाविद्यालयांचा समावेश केला गेलेला नाही. सदर संशोधनामध्ये महाविद्यालयीन ग्रंथपालांचे फक्त कार्यताण आणि व्यावसायिक बांधिलकी यांचा अभ्यास केला आहे.

संशोधन पद्धती

सदर संशोधन अभ्यास करताना संशोधनाच्या वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीतील तुलनात्मक पद्धती व सहसंबंधात्मक पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

संशोधनाचा नमुना

सदर संशोधनासाठी नमुना निवडीची बहुस्तरीय नमुना निवडपद्धती वापरण्यात आली. यामध्ये त्रिस्तरीय नमुना निवड पद्धतीचा उपयोग करून पहिल्या स्तरात ठाणे जिल्ह्यातील तालुक्यांची निवड करण्यात आली. दुसऱ्या स्तरात तालुक्यातील महाविद्यालयांची निवड करण्यात आली व तिसऱ्या स्तरात महाविद्यालयातील ग्रंथपालांची निवड करून माहिती संकलित करण्यात आली. एकूण ८६ ग्रंथपालांची निवड संशोधनाचा नमुना म्हणून करण्यात आली आहे.

संशोधनाची साधने

- कार्यताण मापनश्रेणी
- व्यावसायिक बांधिलकी मापनश्रेणी

संशोधन माहिती विश्लेषणाची संख्याशास्त्रीय तंत्रे

- केंद्रीय प्रवृत्तीची परिमाणे (मध्यमान, मध्यगा आणि बहुलक)
- विचलनशीलतेची परिमाणे (प्रमाण विचलन, विषमिता आणि शिखरदोष)
- टी परीक्षिका
- सहसंबंध गुणक

संशोधनाचे महत्त्व

आजच्या माहिती विस्फोटाच्या युगात प्रत्येक क्षेत्रातच अद्ययावत माहितीला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. ओघानेच आजची ग्रंथालये ही अद्ययावत माहिती केंद्र असावीत ही प्रत्येकाची गरज बनली आहे. कारण प्रत्येक विषयातच भरपूर संशोधन होत आहे. त्यामुळे सूक्ष्मतरंग अद्ययावत विचारांची माहितीची भर पडत आहे. अशी माहिती संकलित संग्रहीत करून त्या माहितीचे प्रसारण करणे हे काम जेवढे तांत्रिक तेवढेच जिकिरीचे झाले आहे. सार्वजनिक, शैक्षणिक व संशोधन, व्यावसायिक प्रतिष्ठानांच्या ग्रंथालयांना माहिती प्रसारणाची कामे जबाबदारीने पार पाडायची लागणार आहेत. या कार्यात ग्रंथपालांची जबाबदारी अत्यंत महत्त्वाची आहे. पण हे सर्व त्याच वेळेस शक्य होऊ शकणार आहे ज्या वेळेस ग्रंथपाल कार्यताणातून मुक्त असेल आणि ग्रंथपालाला आपल्या व्यवसायाप्रती बांधिलकी असेल. याचा फायदा ग्रंथपालाला या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात स्वतःला अद्ययावत ठेवून निर्णय क्षमता, नियोजन आणि तंत्रज्ञानाचा नेमका उपयोग या शास्त्रीय गमकावर त्याला प्रभूत्व मिळवता येईल. तसेच

ज्ञानव्यवस्थापनात सहभागी होणे, इलेक्ट्रॉनिक आशयनिर्मिती व त्याचे व्यवस्थापन, डेटाबेस निर्मिती, ई गव्हर्नन्सची अंमलबजावणी इ. नवीन कार्य करण्यासाठी ग्रंथपाल सक्षम होईल. ग्रंथालयासाठी निधीची उपलब्धी करून घेणे, भविष्यकालीन योजना ठरविणे, नवीन सेवांची उपलब्धी करणे, याचबरोबर व्यवस्थापन आणि इतर ग्रंथालयासंबंधित व्यक्तीशी संपर्क साधून ग्रंथालयाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी आपल्या व्यवस्थापकीय कौशल्यांचा वापर करता येईल.

माहितीचे विश्लेषण आणि सादरीकरण

प्रस्तुत संशोधनाचे माहितीचे विश्लेषण आणि सादरीकरण पुढीलप्रमाणे.

- महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या कार्यताणात विविध गटनिहाय: लक्षणीय फरक नाही.

सारणी क्र. ०१ : महाविद्यालयीन ग्रंथपालांचा कार्यताण

कार्यताण	पुरुष	स्त्री	अनुदानित	विनाअनुदानित	ग्रामीण	शहरी	कायमस्वरूपी	हंगामी
नमुना	३४	५२	२८	५८	२४	६२	४५	४९
मध्यमान	६९.९१	९२.०५	१८.७८	९१.६६	९३.८४	९४.१४	९९.१६	८८.२९
प्रमाण विचलन	१२.६४	१२.६५	०९.९७	१३.४३	१२.८९	१२.८९	११.९६	११.३०
स्वाधीनता मात्रा		४		४		४		४
सार्थकता स्तर	०.०५	१.९९		१.९९	१.९९		१.९९	
	०.०१	२.६४		२.६४	२.६४		२.६४	
'टी' परीक्षेचे गुणोत्तर		१.७४		२.७७	०.१९		४.३५	
सार्थकता स्तर	लक्षणीय फरक नाही		०.०१		लक्षणीय फरक नाही		०.०१	

अर्थनिर्वचन

या शून्य परिकल्पनेच्या परीक्षणासाठी 'टी' परीक्षिका तंत्राचा वापर करण्यात आला. कार्यताण या चलासंदर्भात महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या पुरुष ग्रंथपाल व स्त्री ग्रंथपाल, अनुदानित महाविद्यालयातील आणि महाविद्यालयातील विनाअनुदानित ग्रंथपाल, ग्रामीण भागातील आणि शहरी भागातील ग्रंथपाल, कायमस्वरूपी आणि हंगामी नियुक्त ग्रंथपाल या गटांच्या तुलनेतील प्राप्त 'टी' मूल्ये अनुक्रमे १.७४, २.७७, ०.१९ आणि ४.३५ अशी आहेत. अनुदानित महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल आणि विनाअनुदानित महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल, कायमस्वरूपी नियुक्त ग्रंथपाल आणि हंगामीस्वरूपी नियुक्त ग्रंथपाल या गटांचे प्राप्त 'टी' मूल्ये हे ०.०१ या स्तरावर लक्षणीय आहे. पुरुष ग्रंथपाल आणि स्त्री ग्रंथपाल, ग्रामीण महाविद्यालयातील ग्रंथपाल आणि शहरी महाविद्यालयातील ग्रंथपाल या गटांचे प्राप्त 'टी' मूल्ये हे ०.०५ या स्तरावर लक्षणीय नाही.

म्हणून महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या कार्यताणात पुरुष ग्रंथपाल आणि स्त्री ग्रंथपाल, ग्रामीण महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल आणि शहरी महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल या गटांमध्ये लक्षणीय फरक नाही ही शून्य परिकल्पना स्वीकार्य आहे.

महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या कार्यताणात अनुदानित महाविद्यालयातील ग्रंथपाल आणि विनाअनुदानित महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल, कायमस्वरूपी नियुक्त ग्रंथपाल आणि हंगामीस्वरूपी नियुक्त ग्रंथपाल या गटांमध्ये लक्षणीय फरक आहे. ही शून्य परिकल्पना स्वीकार्य नाही. म्हणजे कार्यताणासंदर्भात अनुदानित महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल आणि विनाअनुदानित महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल या गटांची तुलना करता अनुदानित गटांचे मध्यमान प्राप्तांक उच्च आहेत आणि कार्यताणासंदर्भात कायमस्वरूपी नियुक्त ग्रंथपाल आणि हंगामीस्वरूपी नियुक्त ग्रंथपाल या गटांची तुलना करता कायमस्वरूपी गटांचे मध्यमान प्राप्तांक उच्च आहेत.

- महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या व्यावसायिक बांधिलकीत विविध गटनिहाय: लक्षणीय फरक नाही.

सारणी क्र. ०२ : महाविद्यालयीन ग्रंथपालांची व्यावसायिक बांधिलकी

कार्यताण	पुरुष	स्त्री	अनुदानित	विना अनुदानित	ग्रामीण	शहरी	कायमस्वरूपी	हंगामी
नमुना	३४	५२	२८	५८	२४	६२	४५	४९
मध्यमान	६५.१७	६४.३६	६५.३९	६४.३४	६४.१६	६४.८८	६५.४४	६३.८५

प्रमाण विचलन	५.०९	५.०७	०५.३८	४.९२	५.२३	५.०३	४.९४	५.१४
स्वाधीनता मात्रा	८४		८४		८४		८४	
सार्थकता स्तर	०.०५	१.९९	१.९९	१.९९	१.९९	१.९९	१.९९	१.९९
	०.०१	२.६४	२.६४	२.६४	२.६४	२.६४	२.६४	२.६४
‘टी’ परीक्षिकेचे गुणोत्तर	०.७२		०.८७		०.५८		१.४७	
सार्थकता स्तर	लक्षणीय फरक नाही		लक्षणीय फरक नाही		लक्षणीय फरक नाही		लक्षणीय फरक नाही	

अर्थनिर्वचन

या शून्य परिकल्पनेच्या परीक्षणासाठी ‘टी’ परीक्षिका तंत्राचा वापर करण्यात आला. व्यावसायिक बांधिलकी या चलासंदर्भात महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या पुरुष ग्रंथपाल व स्त्री ग्रंथपाल, अनुदानित महाविद्यालयांतील आणि विनाअनुदानित महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल, ग्रामीण भागातील आणि शहरी भागातील ग्रंथपाल, कायमस्वरूपी आणि हंगामीनियुक्त ग्रंथपाल या गटांच्या तुलनेतील प्राप्त ‘टी’ मूल्ये अनुक्रमे ०.७२, ०.८७, ०.५८ आणि १.४७ अशी आहेत. पुरुष ग्रंथपाल आणि स्त्री ग्रंथपाल, अनुदानित महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल आणि विनाअनुदानित महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल, ग्रामीण महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल आणि शहरी महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल कायमस्वरूपी नियुक्त ग्रंथपाल आणि हंगामीस्वरूपी नियुक्त ग्रंथपाल या गटांचे प्राप्त ‘टी’ मूल्ये हे ०.०५ या स्तरावर लक्षणीय नाही. म्हणून महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या व्यावसायिक बांधिलकी पुरुष ग्रंथपाल व स्त्री ग्रंथपाल, अनुदानित महाविद्यालयांतील आणि विनाअनुदानित ग्रंथपाल, ग्रामीण भागातील आणि शहरी भागातील ग्रंथपाल, कायमस्वरूपी आणि हंगामी नियुक्त ग्रंथपाल या गटांमध्ये लक्षणीय फरक नाही. ही शून्य परिकल्पना स्वीकार्य आहे.

३. महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या कार्यताण आणि व्यावसायिक बांधिलकीत गटनिहाय: लक्षणीय सहसंबंध नाही.

सारणी क्र. ०३ : महाविद्यालयीन ग्रंथपालांचा कार्यताण आणि व्यावसायिक बांधिलकीतील सहसंबंध

कार्यताण व व्यावसायिक बांधिलकी	पुरुष	स्त्री	अनुदानित	विना अनुदानित	ग्रामीण	शहरी	कायमस्वरूपी	हंगामी
नमुना	३४	५२	२८	५८	२४	६२	४५	४१
स्वाधीनता मात्रा	३२	५०	२६	५६	२२	६०	४३	३९
कोष्टकीय	०.०५	०.३३९	०.२७३	०.३७४	०.२५९	०.४०४	०.२५०	०.२९४
‘सी’	०.०१	०.४३७	०.३५४	०.४७८	०.३३७	०.५१५	०.३८०	०.३७३
सहसंबंध गुणक	०.०९	०.२७	०.१५	०.२१	०.०९	०.२५	०.२९	०.०१
सार्थकता स्तर	०.०५	०.०५	०.०५	०.०५	०.०५	०.०५	०.०५	०.०५

या शून्य परिकल्पनेच्या परीक्षणासाठी पिअरसन परिघात परिगुणन पद्धतीचा उपयोग केला आहे.

अर्थनिर्वचन

महाविद्यालयीन पुरुष ग्रंथपाल, स्त्री ग्रंथपाल, अनुदानित महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल, विनाअनुदानित महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल, ग्रामीण महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल, शहरी महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल, कायमस्वरूपी नियुक्त ग्रंथपाल, हंगामीस्वरूपी नियुक्त ग्रंथपालाचा कार्यताण आणि व्यावसायिक बांधिलकी यामधील सहसंबंध अभ्यासताना प्राप्त मूल्ये अनुक्रमे ०.०९, ०.२७, ०.१५, ०.२१, ०.०९, ०.२५, ०.२९, व ०.०१ अशी आहेत. प्राप्त ‘सी’ची किंमत सारणी ‘सी’च्या किमतीपेक्षा कमी आहे म्हणून ही शून्य परिकल्पना ०.०५ स्तरावर त्याज्य ठरते.

संशोधनाचे निष्कर्ष

- महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या कार्यताणात पुरुष ग्रंथपाल आणि स्त्री ग्रंथपाल, ग्रामीण महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल आणि शहरी महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल या गटांमध्ये लक्षणीय फरक नाही.
- महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या कार्यताणात अनुदानित महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल

- आणि विनाअनुदानित महाविद्यालयांतील ग्रंथपाल, कायमस्वरूपी नियुक्त ग्रंथपाल आणि हंगामीस्वरूपी नियुक्त ग्रंथपाल या गटांमध्ये लक्षणीय फरक आहे.
३. महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या व्यावसायिक बांधिलकीमध्ये पुरुष ग्रंथपाल व स्त्री ग्रंथपाल, अनुदानित महाविद्यालयांतील आणि विनाअनुदानित ग्रंथपाल, ग्रामीण भागातील आणि शहरी भागातील ग्रंथपाल, कायमस्वरूपी आणि हंगामी नियुक्त ग्रंथपाल या गटांमध्ये लक्षणीय फरक नाही
४. महाविद्यालयीन ग्रंथपालांच्या कार्यताण आणि व्यावसायिक बांधिलकीत गटनिहाय: लक्षणीय सहसंबंध नाही.

संदर्भ सूची

- आगलावे, प्रदीप. (२०००), संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे. नागपूर : विद्या प्रकाशन
बोधनकर, सुधीर आणि अलोणी, विवेक (२००७), सामाजिक संशोधन पद्धती, नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन.
भिताडे, वि. रा. (१९९९). शैक्षणिक संशोधन पद्धती, पुणे : नूतन प्रकाशन
मुळे, रा. व. आणि उमाठे, वि. (१९९८). शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे. औरंगाबाद : विद्या बुक्स.
मस्के, टी. ए. (१९८८), शैक्षणिक संख्याशास्त्र, पुणे : प्रज्ञा प्रकाशन
कदम, चा. प. (१९८९), शैक्षणिक संख्याशास्त्र, पुणे : नूतन प्रकाशन
सोनटके, सुनील; भोसले, उत्तमराव आणि कुलकर्णी, अनंत, (२००८), उपयोजित मानसशास्त्र. सोलापूर : अक्षरलेखन प्रकाशन
छाजेड, विमल, (१९९२), स्ट्रेस मॅनेजमेंट गाईड : ध्यान विज्ञानातुन तणाव मुक्ती, नई दिल्ली : डायमंड बुक्स
पाटील, अनघा, (२०११), मॅनेज युवर स्ट्रेस, मुंबई : परचुरे प्रकाशन

एन-लिस्ट कन्सोर्शिया महाविद्यालयीन ग्रंथालयांसाठी वरदान

*कु. पूनम किसन हेरोळे

**प्रा. राहुल भिकाजी खंडारे

*विद्यार्थिनी, ग्रंथालय व माहितीशास्त्र निष्णात अभ्यासक्रम (MLISc)

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक,

अभ्यासकेंद्र - मु.जे. महाविद्यालय, जळगाव

**ग्रंथपाल

सरदार वल्लभभाई पटेल कला व विज्ञान महाविद्यालय,

ऐनपुर, ता. रावेर, जि. जळगाव

ईमेल : rahulkhandave

भारतातील ग्रंथालयांमध्ये सुसूत्रता आणण्यासाठी विद्यापीठ अनुदान आयोगाने INFLIBNET ची स्थापना केली. तसेच सर्व विद्यापीठांना ई-संसाधने पुरविण्यासाठी UGC-INFONET ची स्थापना करण्यात आली व हा प्रयोग यशस्वी झाल्यानंतर महाविद्यालयांसाठी २०१० मध्ये एन-लिस्ट कन्सोर्शियाची स्थापना करण्यात आली. इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील वाचन साहित्याचा वाढता ओघ तसेच त्यांच्या वाढत्या किमती व ग्रंथालयांची आर्थिक चणचण यामुळे कोणतेही ग्रंथालय वाचनसाहित्यांच्या दृष्टीने स्वयंपूर्ण होऊ शकत नाही. म्हणूनच ग्रंथालयीन उपभोक्त्यांकरिता विविध संस्थांद्वारे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील वाचनसाहित्यांचा समावेश असलेले अनेक ग्रंथालय कन्सोर्शिया विकसित झालेले आहेत. एन-लिस्ट कन्सोर्शियामुळे महाविद्यालय स्तरावर ग्रंथालयांचा खर्चाचा प्रश्न थोडाफार सुटलेला आहे.

बीज संज्ञा :- एन-लिस्ट, महाविद्यालयीन ग्रंथालय, कन्सोर्शिया, INFLIBNET, UGC-INFONET

प्रस्तावना

इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील वाचन साहित्याचा वाढता ओघ तसेच त्यांच्या वाढत्या किमती व ग्रंथालयांची आर्थिक चणचण यामुळे कोणतेही ग्रंथालय वाचन साहित्यांच्या दृष्टीने स्वयंपूर्ण होऊ शकत नाही. म्हणूनच ग्रंथालयीन उपभोक्त्यांकरिता विविध संस्थांद्वारे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील वाचन साहित्याचा समावेश असलेले अनेक ग्रंथालय कन्सोर्शिया विकसित झालेले आहेत. भारतातसुद्धा अनेक ग्रंथालय कन्सोर्शिया उदयास आलेले आहेत व यशस्वीपणे कार्यरत आहेत. भारतातील विद्यापीठातील प्राध्यापक, वाचक आणि संशोधक विद्यार्थी यांना कमीतकमी दरात ई-संसाधने पुरविण्यासाठी देशातील सर्व विद्यापीठे, महाविद्यालये, संशोधन व विकास संस्था व इतर महत्त्वाच्या संस्थांची ग्रंथालये एकमेकांना जोडण्याचा एक महत्त्वाकांक्षी प्रकल्प विद्यापीठ अनुदान आयोग या संस्थेने घेतला आहे. त्यास इन्फ्लिबनेट असे म्हणतात. या प्रकल्पाची स्थापना १९९० रोजी अहमदाबाद येथे करण्यात आली.

२००४ मध्ये INFLIBNET द्वारे UGC-INFONET Digital Library Consortium या प्रकल्पाची स्थापना करण्यात आली. यामध्ये भारतातील विद्यापीठांना ई-संसाधने (E-Books/E-Journals) उपलब्ध करून देण्यात आली. हा प्रकल्प यशस्वी झाल्यानंतर २०१० मध्ये महाविद्यालयीन ग्रंथालयांसाठी National Library Information Services Infrastructure for Scholarly Content (N-List) हा प्रकल्प UGC INFONET Digital Library Consortia तसेच INDEST-AICTE आणि IIT, Delhi यांच्या संयुक्त विद्यमाने हा प्रकल्प कार्यान्वित करण्यात आला. एन-लिस्ट कन्सोर्शियासाठी विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे अनुदान आहे. या प्रकल्पाचे उद्घाटन ४ मे २०१० रोजी आपल्या देशाचे तत्कालीन मनुष्यबळ विकासमंत्री श्री. कपिल सिब्बल यांच्या हस्ते करण्यात आले. एन-लिस्टमध्ये ३,००,००० पेक्षा जास्त E-Books आणि ६३०० पेक्षा जास्त E-Journals, Mathscinet Bibliographic Database उपलब्ध करून देण्यात आलेले आहेत. ऑनलाईन नियतकालिके व ऑनलाईन डेटाबेस वाचनसाहित्य याचा कायदेशीर वापर करणे आणि स्वतंत्ररित्या सभासदत्व घेणे हे एन-लिस्ट कन्सोर्शियामुळे शक्य झाले आहे. <http://nlist.inflibnet.ac.in/> हे एन-लिस्ट कन्सोर्शियाचे संकेतस्थळ आहे.

ज्ञानगंगोत्री : सप्टेंबर २०१६ ते नोव्हेंबर २०१६ : २९

आकृती क्र. १ : एन-लिस्ट कन्सोर्शियाचे होम पेज

एन-लिस्टची आवश्यकता

जगातील ज्ञानामध्ये दरवर्षी भर पडत आहे. त्यामुळे ग्रंथ, नियतकालिके, इत्यादी ज्ञानसाधने मोठ्या संख्येने प्रसिद्ध होत आहेत. त्याबरोबरच मानके, पेटंटस, अप्रकाशित प्रबंध तसेच दृक-श्राव्य साधनेही वाढत आहेत. तंत्रज्ञानाचा प्रसार आणि संगणकाचा वाढता उपयोग तसेच इंटरनेट, आंतरराष्ट्रीय डेटाबेसेस, सीडी-रॉम्स, ई-नियतकालिके व ई-ग्रंथ तसेच माहिती केंद्रांना जोडणारी नेटवर्क्स (माहितीची आदान-प्रदान करणारी जाळी) मोठ्या प्रमाणावर विकसित होत आहेत.

शिक्षणाच्या प्रसारामुळे शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे, संशोधन संस्था, उद्योगधंदे, शासकीय संस्था यांच्या ग्रंथालयांची संख्या वाढत आहे. माहितीच्या झपाट्याने होणाऱ्या वाढीमुळे सर्व प्रकारच्या ग्रंथालयांना, संस्थांना, माहिती केंद्रांना माहितीचा, ग्रंथांचा व आधुनिक ज्ञानसाधनांचा जलद गतीने पुरवठा करणे जिकिरीचे ठरू लागले आहे. प्रगत समाजात आपले स्थान टिकविण्यासाठी संशोधक, तंत्रज्ञ, राजकारणी, उद्योजक, इत्यादी घटकांना माहिती व ज्ञानाची, डेटाबेसची निकड भासू लागली. यासाठी लागणाऱ्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा व यंत्रणेचा अवलंब करण्यासाठी ग्रंथालयांवर दबाव येऊ लागला. यासाठी होणारा खर्च आणि ग्रंथालयांचे अंदाजपत्रक यांचा मेळ घालणे कठीण होऊ लागले. ग्रंथालये ज्ञानसाधने/प्रलेखांची सेवा देण्यास असमर्थ ठरू लागले आहेत, परंतु प्रत्येक विषयासाठी, ज्ञानशाखेसाठी

ज्ञानगंगोत्री : सप्टेंबर २०१६ ते नोव्हेंबर २०१६ : ३०

वेगवेगळे डेटाबेस घेणे ग्रंथालयांना परवडणारे नाही. यातूनच कन्सोर्शिया संकल्पना अस्तित्वात आली.

भारतातील ग्रंथालयांमध्ये सुसूत्रता आणण्यासाठी विद्यापीठ अनुदान आयोगाने INFLIBNET ची स्थापना केली. तसेच सर्व विद्यापीठांना ई-संसाधने पुरविण्यासाठी UGC-INFONET ची स्थापना करण्यात आली व हा प्रयोग यशस्वी झाल्यानंतर महाविद्यालयांसाठी २०१० मध्ये एन-लिस्ट कन्सोर्शियाची स्थापना करण्यात आली. यामुळे महाविद्यालय स्तरावर ग्रंथालयांचा खर्चाचा प्रश्न थोडाफार सुटलेला आहे.

एन-लिस्ट कन्सोर्शियाची उद्दिष्टे

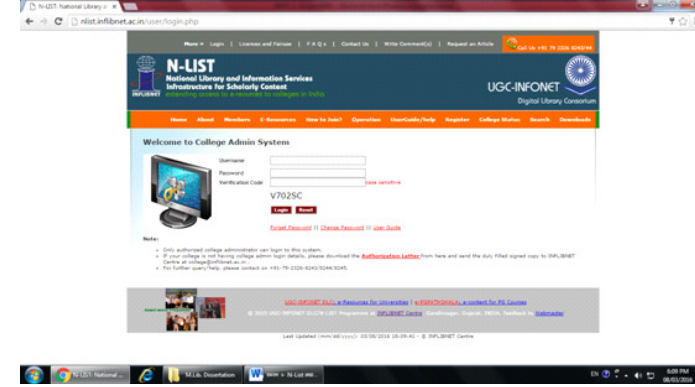
एन-लिस्ट कन्सोर्शियाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे नमूद करता येतील.

- सर्व शैक्षणिक संस्थांना अद्ययावत आणि गुणात्मक माहिती पुरविणे.
- देशातील सर्व शैक्षणिक संस्थांमध्ये डिजिटल माहितीची दरी कमी करणे आणि ज्ञानाधिष्ठित समाजापर्यंत ज्ञान पुरविणे.
- सर्व शैक्षणिक संस्थांकडून वर्गणी त्यांना दर्जात्मक ई-ग्रंथ आणि ई-नियतकालिके उपलब्ध करून देणे.

एन-लिस्ट कन्सोर्शियाचे सभासद होण्यासाठी महाविद्यालयाने पूर्ण करावयाच्या बाबी

- एन-लिस्ट कन्सोर्शियाचे सभासद होण्यासाठी महाविद्यालयाने खालील जबाबदाऱ्या पूर्ण करावयाच्या आहेत.
- इंटरनेटशी जोडलेले संगणक उपलब्ध करून देणे.
- 'एन-लिस्ट मधील ई-संसाधनांचा वापर कसा करावा' याविषयी विद्यार्थी प्राध्यापक आणि संशोधकांना प्रशिक्षण देणे.
- एन-लिस्टच्या संकेतस्थळावरून ऑनलाईन/ऑफलाईन फॉर्म भरून घेणे व आवश्यक ती कागदपत्रे जोडून INFLIBNET च्या पत्त्यावर पाठवणे.
- एन-लिस्ट आणि महाविद्यालय यांच्यामधील दुवा म्हणून संपर्क व्यक्तीची निवड करणे.

'कॉलेज अॅडमिन (College Admin)' मार्फत आपल्या महाविद्यालयातील प्राध्यापक, विद्यार्थी तसेच संशोधक विद्यार्थ्यांचे युजरनेम आणि पासवर्ड तयार करणे.

आकृती क्र. २ : कॉलेज अॅडमिन होम पेज

एन-लिस्ट कन्सोर्शियाचे सभासद झाल्यावर INFLIBNET च्या जबाबदाऱ्या

एन-लिस्ट कन्सोर्शियाचे सभासद झाल्यावर INFLIBNET तर्फे खालील जबाबदाऱ्या पूर्ण करावयाच्या असतात.

- Proxy Servers तयार करणे.
- 'कॉलेज अॅडमिन (College Admin)' साठी युजरनेम आणि पासवर्ड तयार करणे.
- Proxy Servers मार्फत Access ई-संसाधने पुरविणे.
- प्रशिक्षण कार्यशाळा आयोजित करणे.
- सभासद झालेल्या महाविद्यालयांना ट्यूटोरिअल्स आणि मार्गदर्शक पुस्तिका पुरविणे.
- एन-लिस्टच्या संकेतस्थळावर महाविद्यालयाने जमा केलेल्या नोंदणी शुल्काची पावती बनवून देणे.

उपभोक्ता महाविद्यालये

विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्यामार्फत 12B/2F चे निकष ज्या महाविद्यालयांनी पूर्ण केलेले आहेत असे महाविद्यालय एन-लिस्ट कन्सोर्शियाचे सभासद होण्यास पात्र आहेत. याशिवाय विनाअनुदानित महाविद्यालयेसुद्धा एन-लिस्ट कन्सोर्शियाचे सभासद होण्यास पात्र आहेत. 12B/2F चे निकष ज्या महाविद्यालयांनी पूर्ण केलेले आहेत अशा महाविद्यालयांना ५७५० रु., तर विनाअनुदानित महाविद्यालयांना सभासद होण्यासाठी ३४,५०० रु. वार्षिक वर्गणी भरावी लागते. एन-लिस्ट कन्सोर्शियामध्ये कृषी (Agriculture), इंजिनीअरिंग (Engineering), व्यवस्थापन (Management), वैद्यकीय (Medical), औषधनिर्मितीशास्त्र (Pharmacy), दंतचिकित्सा (Dentistry), नर्सिंग (Nursing) इत्यादी महाविद्यालयांना सभासद होता येत नाही.

वर्गणी भरण्याची प्रक्रिया

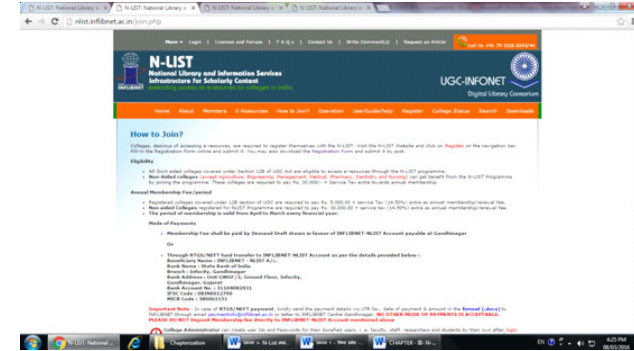
वरीलप्रमाणे दिलेली वार्षिक वर्गणी भरण्यासाठी "INFLIBNET-NLIST" या नावाने डिमांड ड्राफ्ट काढावा लागतो. याशिवाय RTGS/NEFT मार्फत INFLIBNET-NLIST च्या खालील बँक खात्यावर वर्गणी जमा करता येते.
Beneficiary Name: INFLIBNET-NLIST A/c.
Bank Name: State Bank of India
Branch: Infocity, Gandhinagar
Bank Address: Unit GWGF/2, Ground Floor, Infocity, Gandhinagar, Gujarat
Bank Account No.: 31104082931
IFSC Code: SBIN0012700
MICR Code: 380002151

एन-लिस्ट कन्सोर्शियामध्ये सहभागी कसे व्हावे ? (How to Join)

एन-लिस्ट कन्सोर्शियाचे सभासद होण्यासाठी <http://nlist.inflibnet.ac.in/join.php> या संकेतस्थळावरून ऑनलाईन फॉर्म भरणे आवश्यक आहे, याशिवाय ऑफलाईन फॉर्म भरून या पत्त्यावर डिमांड ड्राफ्ट सोबत पाठवावा लागतो. यानंतर एन-लिस्टकडून आपल्या महाविद्यालयाच्या ग्रंथपालांना किंवा संगणक तज्ज्ञ असलेल्या प्राध्यापकांना 'कॉलेज अॅडमिन (College Admin)' म्हणून नियुक्त केले जाते

ज्ञानगंगोत्री : सप्टेंबर २०१६ ते नोव्हेंबर २०१६ : ३३

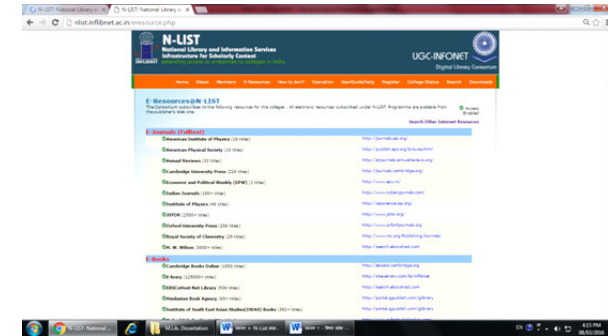
आणि 'कॉलेज अॅडमिनमार्फत आपल्या महाविद्यालयातील प्राध्यापक, विद्यार्थी तसेच संशोधक विद्यार्थ्यांना युजरनेम आणि पासवर्ड दिला जातो. 'कॉलेज अॅडमिन' कोणाला नेमावे हा पूर्णतः महाविद्यालयाचा अधिकार असून ऑनलाईन/ऑफलाईन फॉर्म भरतेवेळी Technical Assistance ची नियुक्ती करावी लागते. बऱ्याच महाविद्यालयांत ग्रंथपाल हेच Technical Assistance असतात.

आकृती क्र. ३ : एन-लिस्टकन्सोर्शियामध्ये सहभागी कसे व्हावे

एन-लिस्टमध्ये उपलब्ध असलेले ई-संसाधने

एन-लिस्ट कन्सोर्शियामध्ये ३०,००,००० पेक्षा जास्त ई-बुक्स आणि ६००० पेक्षा जास्त ई-जर्नल्स सभासद, महाविद्यालयातील वाचक, प्राध्यापक आणि संशोधक विद्यार्थी यांना ऑनलाईन वाचता (Read) येतात, चाळता (Browse) येतात, तसेच जतन (Save) करता येतात. १७ डिसेंबर २०१६ पर्यंत ५३९४ इतके महाविद्यालये एन-लिस्ट एन-लिस्ट कन्सोर्शियाचे सभासद आहेत.

आकृती क्र. ४ : एन-लिस्ट कन्सोर्शियामध्ये उपलब्ध असलेले ई-संसाधने

ज्ञानगंगोत्री : सप्टेंबर २०१६ ते नोव्हेंबर २०१६ : ३४

एन-लिस्ट कन्सोर्शियामधील ई-संसाधनांचे विस्तृत विवेचन खालील तक्त्यात केलेले आहे.

तक्ता क्र. १ : एन-लिस्टमध्ये उपलब्ध असलेले ई-नियतकालिके

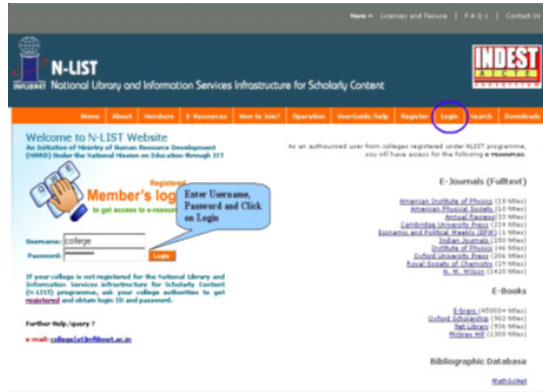
ई-नियतकालिके				
E-resources/ Publishers of Electronic Journals	Publishing Country	No. of Journals	Back files from	Website
American Institute of Physics	USA	18	Ten years	http://journals.aip.org/
Institute of Physics	USA	46	From first volume	http://iopscience.iop.org.iproxy.inflibnet.ac.in:2048/journalList;jsessionid8BC8C47848149E71B8C63CAC343552A5.c3.iopscience.cld.iop.org
Annual Reviews	USA	33	Ten years	http://arjournals.annualreviews.org/
Cambridge University Press	UK	224	Ten years	http://journals.cambridge.org/
Cambridge Core	UK	224	Ten years	https://www.cambridge.org.iproxy.inflibnet.ac.in/core
Economic and Political Weekly (EPW)	India	1	1966+	http://www.espw.in/
Indian Journals	India	250	2007+	http://www.indianjournals.com/
Institute of Physics	UK	46	Vol. 1+	http://www.iop.org/EJ/
JSTOR	USA	2500		http://www.jstor.org/
Oxford University Press	UK	206	Ten years	http://www.oxfordjournals.org
Royal Society of Chemistry	UK	29	Ten years	http://www.rsc.org/PublishingJournals/
H. W. Wilson	USA	3075	1982+	http://vnweb.hwwilsonweb.com/hwwjumpstart.jhtml
MathSciNet	USA	1	1940+	

तक्ता क्र. २ : एन-लिस्टमध्ये उपलब्ध असलेले ई-बुक्स

ई-बुक्स				
E-resources/ Publishers of Electronic Journals	Publishing Country	No. of Books	No. of Publisher	Website
Cambridge Books Online	UK	1800	1	http://ebooks.cambridge.org
Oxford Scholarship	UK	1400	1	http://www.oxfordscholarship.com/
Net Library-- EBSCOhost	USA	2800	44	http://search.ebscohost.com
Myilibrary- Hill McGraw	USA	1124	1	http://lib.myilibrary.com/
Hindustan Book Agency	India	65	1	http://hindustan.igpublish.com
Institute of South East Asian Studies (ISEAS) Books	India	382	1	http://iseas.igpublish.com
Springer eBooks	Germany	2300	1	http://www.springerlink.com
Sage knowledge ebooks	UK	1000		http://knowledge.sagepub.com
Taylor and Francis E-books	UK	1800	1	http://www.tandfebooks.com
Ebrary-ebooks	UK	125000		http://site.ebrary.com/lib/inflibnet
World-ebooks Library	USA	300000 00		http://community.ebooklibrary.org/?AffiliateKey=WEL-NDL

एन-लिस्ट कन्सोर्शियामधील ई-संसाधने हाताळताना खालील टप्प्यांमधून जावे लागेल ;

लॉगिन (Login) :- एन-लिस्ट कन्सोर्शियामधील ई-संसाधने शोधण्यासाठी सर्वप्रथम एन-लिस्टच्या संकेतस्थळास भेट द्यावी लागते. 'लॉगिन' पर्यायाला माऊसद्वारे क्लिक करून यामधील चौकटीमध्ये आपला वैयक्तिक युजरनेम आणि पासवर्ड टाकावा लागतो.

आकृती क्र. ५ : एन-लिस्ट कन्सोर्शियामध्ये लॉगिन (Login)

Access E-resources: एकदा यशस्वीपणे लॉगिन झाल्यानंतर एन-लिस्टमधील आपल्याला हव्या असलेल्या प्रकाशकाची ई-संसाधने ऑनलाईन वाचता (Read) येतात, चाळता (Browse) येतात, तसेच जतन (Save) करता येतात.

एन-लिस्ट कन्सोर्शियामधील ई-ग्रंथ आणि ई-नियतकालिके कशी शोधावीत (Searching Journals Titles and Books Covered under N-LIST Programme):- एन-लिस्टच्या संकेतस्थळावरील Navigation Bar वरील "Search" या पर्यायाला निवडून त्यामध्ये विषयाचे नाव, शीर्षकाचे नाव, शोधसंज्ञानुसार ई-ग्रंथ आणि ई-नियतकालिके शोधता येतात.

आकृती क्र. ७ : विषय किंवा शीर्षकानुसार ई-संसाधने शोधणे

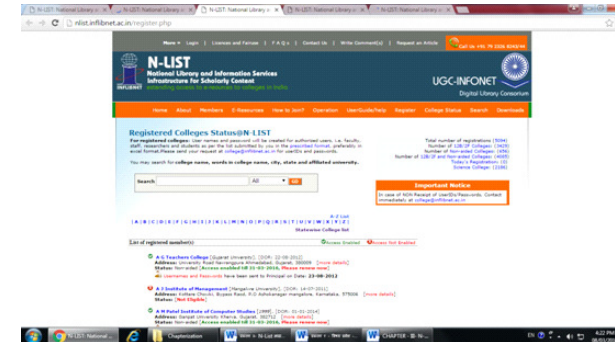
एन-लिस्ट कन्सोर्शियाचे सभासद असलेल्या महाविद्यालयांची सविस्तर माहिती

एन-लिस्ट कन्सोर्शियाचे सभासद असलेल्या महाविद्यालयांची सविस्तर माहिती <http://nlist.inflibnet.ac.in/register.php> या संकेतस्थळावर मिळते.

आकृती क्र. ६ : एन-लिस्टमध्ये ई-संसाधने शोधणे

ज्ञानगंगोत्री : सप्टेंबर २०१६ ते नोव्हेंबर २०१६ : ३७

आकृती क्र. ८ : एन-लिस्ट कन्सोर्शियाचे सभासद असलेल्या महाविद्यालयांची सविस्तर माहिती

ज्ञानगंगोत्री : सप्टेंबर २०१६ ते नोव्हेंबर २०१६ : ३८

एन-लिस्टचे सभासद असलेल्या वाचकांच्या विनंतीवरून संशोधक लेख उपलब्ध करून देणे (N-List Member: Request on -rticle)

एखादा संशोधक लेख एन-लिस्टमधील ई-संसाधनांमध्ये उपलब्ध नसेल तर आंतरग्रंथालय सुविधेअंतर्गत (Inter Library Loan) आवश्यक असलेला संशोधक लेख उपलब्ध करून दिला जातो.

प्रशिक्षण आणि सहयोग (Training and Support)

महाविद्यालयीन विद्यार्थी, प्राध्यापक, संशोधक विद्यार्थी यांच्यामध्ये एन-लिस्ट कन्सोर्शियाविषयी, यामध्ये उपलब्ध असलेल्या ई-संसाधनांविषयी जागृती करण्यासाठी एन-लिस्ट प्रशासन/व्यवस्थापनातर्फे विविध विद्यापीठांमध्ये प्रशिक्षण कार्यशाळा आयोजित केल्या जातात.

पुरस्कार आणि सन्मान (Awards and Honours)

एन-लिस्ट कन्सोर्शियामध्ये कमीतकमी नोंदणी फीमध्ये गुणात्मक आणि दर्जेदार ई-संसाधने देण्यात येतात. या कार्याची दखल घेऊन एन-लिस्ट कन्सोर्शियाला Jury Choice Award e-INDIA 2010, The Manthan South Asia Award 2010 in Digital Learning Category for the year 2010 आणि Skoch Digital Inclusion Awards 2011 in Technology in Education Category for the N-LIST Project इत्यादी पुरस्कार आणि सन्मान मिळालेले आहेत.

License Agreements and Guidelines for Fair Use

एन-लिस्टमधील संसाधनांचा वापर करत असताना एखाद्या नियतकालिकाचे संपूर्ण लेख डाऊनलोड करता येत नाहीत. आपला युजरनेम आणि पासवर्ड दुसऱ्या व्यक्तीला देता येत नाही. तसेच ई-बुक्स डाऊनलोड करत असताना प्रकाशकानुसार प्रत्येक दिवसाला डाऊनलोड करण्याच्या ज्या अटी, शर्ती दिलेल्या आहेत त्यांचे पालन करावे लागते, नाहीतर आपले सभासदत्व रद्द होऊ शकते.

N-List Guest Book

एन-लिस्ट कन्सोर्शियाचे सभासद असलेल्या विद्यार्थी, प्राध्यापक, संशोधक विद्यार्थी तसेच इतर वाचकांना त्यांचे प्रश्न किंवा मत N-List Guest Book

(<http://nlist.inflibnet.ac.in/gbook/gbook.php>) मध्ये व्यक्त करता येते. FAQs: Frequently Asked Questions

एन-लिस्ट कन्सोर्शियाचे सभासद असलेल्या विद्यार्थी, प्राध्यापक, संशोधक विद्यार्थी तसेच इतर वाचकांना एन-लिस्ट काही समस्या असल्यास त्याचे निराकरण FAQs : Frequently Asked Questions मार्फत (<http://nlist.inflibnet.ac.in/faq.php>) करता येते.

एन-लिस्ट कन्सोर्शियाचे फायदे

एन-लिस्ट कन्सोर्शिया महाविद्यालयांसाठी एक वरदानच ठरलेले आहे. एन-लिस्ट कन्सोर्शियाचे महत्त्वाचे असे काही फायदे खाली दिलेले आहेत.

- कमीतकमी दरात जास्तीत जास्त ई-संसाधने ऑनलाइन वाचता (Read) येतात, चाळता (Browse) येतात, तसेच जतन (Save) करता येतात.
- कमीतकमी माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान सुविधेमध्ये उपलब्ध. उदा. इंटरनेटशी जोडलेले एक संगणक पुरेसे आहे.
- माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या युगात ज्ञानाधिष्ठित समाजनिर्मितीसाठी एन-लिस्ट कन्सोर्शिया महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहे.
- दूरस्थ शिक्षणासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पडते.
- आठवड्याचे ७ दिवस आणि दिवसाचे २४ तास एन-लिस्ट कन्सोर्शियामधील ई-संसाधने जगात कोठेही ऑनलाईन वाचता (Read) येतात, चाळता (Browse) येतात, तसेच जतन (Save) करता येतात.
- संशोधकांना अद्ययावत माहिती मिळते.
- छापील नियतकालिकापेक्षा संकेतस्थळावर अंक लवकर उपलब्ध होतात.
- महाविद्यालयाने भरलेल्या रकमेची ऑनलाईन पोहोचपावती मिळते.
- आपल्या आवडीनुसार पासवर्ड निवडता येतो.
- एन-लिस्ट कन्सोर्शियामध्ये नामांकित आणि Impact Factor असलेले ई-जर्नल्स उपलब्ध आहेत.
- बहुतांश ई-जर्नल्सचे मागील अंक उपलब्ध आहेत.

एन-लिस्ट कन्सोर्शियाच्या मर्यादा

एन-लिस्ट कन्सोर्शियाचे जसे काही फायदे आहेत तशा काही मर्यादाही आहेत. त्या खालीलप्रमाणे सांगता येतील ;

- ई-बुक्स डाऊनलोड करण्याची प्रक्रिया सुलभ नाही.
- आवश्यक त्या वेळेस प्रशिक्षणाची सोय उपलब्ध नाही.
- प्रादेशिक भाषेतील ई-संसाधने उपलब्ध नाहीत.
- ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विषयाची ई-संसाधने खूपच कमी आहेत.
- विज्ञान शाखेच्या ई-संसाधनांची तुलना केल्यास असे लक्षात येते की, भाषा, सामाजिकशास्त्रे आणि वाणिज्य विद्याशाखेतील विषयाचे ई-संसाधने खूपच कमी आहेत.

समारोप

२१व्या शतकामध्ये उच्च शिक्षणात मोठ्या प्रमाणावर बदल घडत आहेत. त्यामुळे ग्रंथालयांची भूमिकाही महत्त्वपूर्ण होत आहे. एन-लिस्ट सुविधा महाविद्यालयीन वाचकांसाठी, संशोधकांसाठी वरदान ठरलेली आहे. कारण ५७५० रुपयांत आणि कमीतकमी पायाभूत सुविधांमध्ये महाविद्यालयांना एन-लिस्ट उपलब्ध करून देण्यात आले आहे. सशक्त राष्ट्र उभारावयाचे असेल तर दर्जेदार संशोधन आवश्यक असते. म्हणूनच एन-लिस्ट हे दर्जेदार संशोधन करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका पार पडत आहे.

संदर्भ सूची

- <http://N-List.inflibnet.ac.in/N-ListBrochure.pdf>
- <http://N-List.inflibnet.ac.in/>
- औटे, जी.पी. आणि कुलकर्णी, जी.डी. (२०१५), औरंगाबाद शहरातील वरिष्ठ महाविद्यालयातील ग्रंथालयात N-List Consortia चे व्यवस्थापन व वापर. नीलिमा एस. बनकर संपादित Changing Dimensions of Library Services, ६६-७१.

- कोन्नूर, एम.बी., कोन्नूर, सुजाता आणि माणगावकर, उषःप्रभा (२००८), डायमंड ग्रंथालय माहितीशास्त्र कोश, पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स, १५६, २०८.
- देवधर, विजय, (२००७), कन्सोर्शिया: सहकारी ग्रंथालय व्यवस्था. ज्ञानगंगोत्री, ३, ८-१६
- फडके, दत्तात्रय नारायण (२००७), ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण. पुणे: युनिव्हर्सल प्रकाशन
- बोडके, प्रकाश आणि आढाव, महेंद्र (२००७), तंत्रशिक्षण संस्था व अभियांत्रिकी महाविद्यालय ग्रंथालयातील ऑनलाइन वाचनसाहित्याची नवी वाटचाल: INDEST - Consortium. ज्ञानगंगोत्री, ३, ४०-४७
- साखरे, राजेंद्र (२००७), ई-जर्नल्स: कन्सोर्शिया, ज्ञानगंगोत्री, ३, ६२-६७
- हब्बू, वेदवती (२०१३), ग्रंथालय कन्सोर्शिया, ज्ञानगंगोत्री, ३-४, १-७

विद्यावाचस्पती विद्यार्थ्यांमध्ये संशोधनासाठी संदर्भ स्रोतांचे उपयोजन क्षमता विकसन एक प्रयोग

डॉ. संजीवनी राजेश महाले

प्र. संचालक आणि सहयोगी प्राध्यापक
शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा, य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
drsanjivani@mahaleyahoo.co.in

प्रकाश विजय बर्वे,

सहायक ग्रंथपाल ,

य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
prakshbarve123gmail.com

समाजातील असमाधानकारक प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी संशोधक संशोधन करतात. संशोधनाला योग्य दिशा मिळण्यासाठी पूर्वज्ञानाचा, पूर्वसंशोधनाचा आधार घेतला जातो. संदर्भ स्रोत आणि पूर्व संशोधने उपलब्ध होण्याचे महत्त्वाचे ठिकाण हे ग्रंथालय, इंटरनेट आणि वेगवेगळे डाटाबेसेस आहेत.

य.च.म. मुक्त विद्यापीठातील विद्यावाचस्पती विद्यार्थ्यांना विविध संदर्भ स्रोतांची माहिती आहे का? याचा शोध घेण्यात आला. बहुतांशी विद्यार्थ्यांना विविध संदर्भ स्रोतांबाबत माहिती नव्हती. त्याचप्रमाणे संशोधन प्रक्रियेबाबतही ते अनभिज्ञ होते. या विद्यार्थ्यांसाठी पाच दिवसांचे संशोधन मार्गदर्शन उद्बोधन सत्र घेण्यात आले. उद्बोधन सत्रापूर्वी या विद्यार्थ्यांना संबंधित साहित्याचा आढावा घ्यावा लागतो इतकीच माहिती होती. विषयनिहाय विविध डाटाबेसेस उपलब्ध आहेत. संदर्भाची एपीए पद्धतीने नोंद करावी लागते. संदर्भ साहित्याचा शोध घेण्यापूर्वी संशोधनातील महत्त्वाचे शब्द निश्चित करावे लागतात याबाबत सविस्तर माहिती नव्हती. आशयज्ञान चाचणीतून संदर्भाबद्दल सखोल माहिती नाही हे आढळून आले.

संशोधनात संदर्भ स्रोतांचा वापर क्षमता विकसित करण्यासाठी एक संपूर्ण दिवस ग्रंथालयातील विविध स्रोतांच्या वापराबाबत प्रशिक्षण घेण्यात आले. या प्रशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना संदर्भाची मांडणी, विविध स्रोतांचा वापर कसा करावा, विविध डेटाबेसेस कसे वापरावेत याबाबतचे आकलन झाले. त्यानंतर त्यांनी ग्रंथालय, इंटरनेट आणि विविध डाटाबेसेसचा जाणीवपूर्वक वापर संशोधनासाठी करण्यास सुरुवात केली.

प्रस्तावना

संशोधनासाठी संशोधकाला पूर्वसाहित्याचा आणि पूर्वसंशोधनाचा आढावा घ्यावा लागतो. विविध स्रोत मिळण्याचे महत्त्वाचे ठिकाण हे ग्रंथालय आहे. हेतुनुसारही ग्रंथालयांचे विविध प्रकार दिसून येतात. लिखित साहित्याबरोबरच माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानामुळे विद्यार्थ्यांना इंटरनेटवरही अनेक संदर्भ उपलब्ध होतात, परंतु सर्वांनाच त्याबाबत माहिती आणि वापराबाबतचे कौशल्य नसते.

विद्यार्थ्यांमध्ये संशोधनासाठी संदर्भ शोधण्यासाठी क्षमता किती प्रमाणात आहे? संदर्भाचा शोध घेण्यासाठी त्यांना कोणकोणत्या घटकांबाबत प्रशिक्षण द्यावे लागेल, असे संशोधन प्रश्न समोर ठेवून संशोधन समस्या निश्चित करण्यात आली.

संशोधन समस्या

य.च.म. मुक्त विद्यापीठाच्या विद्यावाचस्पती विद्यार्थ्यांमध्ये संशोधनासाठी संदर्भ उपयोजन क्षमतेचा विकास करण्यासाठी आयोजित केलेल्या प्रशिक्षण कार्यक्रमाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- विद्यावाचस्पती विद्यार्थ्यांमध्ये इंटरनेटद्वारे संदर्भाचा शोध घेण्याच्या क्षमतेचा अभ्यास करणे.
- विद्यावाचस्पती विद्यार्थ्यांना आंतरविद्याशाखीय वातावरणात कार्य करण्याच्या क्षमतेचा शोध घेणे.
- विद्यावाचस्पती विद्यार्थ्यांमध्ये संशोधनात पूर्वज्ञानाचा समावेश करण्याच्या क्षमतेचा शोध घेणे.

४. प्रशिक्षण कार्यक्रमानंतर विद्यावाचस्पती विद्यार्थ्यांमध्ये संदर्भ स्रोतांचे वापराबाबतचे आकलन किती प्रमाणात झाले त्याचा शोध घेणे.

परिकल्पना

विद्यावाचस्पती विद्यार्थ्यांमध्ये संदर्भ साहित्याच्या वापराबाबतच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांमुळे संदर्भ स्रोत शोध क्षमतेत वाढ होईल.

संदर्भ साहित्य आढावा

राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने २००७ मध्ये ग्रंथालयांची भूमिका स्पष्ट केलेली आहे. त्यात त्यांनी ग्रंथालयाच्या दोन भूमिका मांडलेल्या आहेत. ग्रंथालयाने ज्ञानाचे स्थानिक केंद्र बनावे त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेण्यासाठी साहाय्य करावे. सद्यस्थितीतील ग्रंथालयांनी अधिक कृतिशील, विविध सेवा, इतर संस्थांशी सहकार्य करून समाजाभिमुख माहिती प्रणाली विकसित करणे. सीमंड पीएल (२००१) यांनी ग्रंथालयांनी विद्यार्थ्यांना इंटरनेटवर उपलब्ध असणाऱ्या विविध संदर्भांचा शोध घेण्यासाठी प्रशिक्षण द्यावे. लेंका आर. (२०१३) मते विद्यार्थ्यांना आधार देण्यासाठी ई-सर्विसेस उपलब्ध करून घ्याव्यात. यातूनच मुक्त विद्यापीठातील विद्यार्थी ऑनलाईन संदर्भांचा वापर करू शकतील. महाले आणि बर्वे (२०१३) यांच्या मते ऑनलाईन पद्धतीने संदर्भ शोधण्याची क्षमता विकसित करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे.

संशोधन कार्यवाही

न्यादर्श प्रस्तुत संशोधनासाठी य.च.म. मुक्त विद्यापीठातील विद्यावाचस्पती शिक्षणक्रमांसाठी प्रवेश घेतलेले २८ विद्यार्थी न्यादर्श म्हणून घेण्यात आले.

सामग्री एकत्रीकरण साधने

१. आशयज्ञान चाचणी
२. संशोधन क्षमता शोध चाचणी यात तीन विधाने संदर्भ साहित्याच्या वापरासंबंधी होते.
३. मुक्त प्रश्नांद्वारे विद्यार्थ्यांचे विमर्षण.
पाच दिवसांचा प्रशिक्षण कार्यक्रम विकसित करण्यात आला. सकाळी व्याख्यान आणि दुपारच्या सत्रात गटकार्य असे विभाजन होते. वेळापत्रक कोष्टक क्र. १ मध्ये दिलेले आहे.

कोष्टक क्र.१ : संशोधन प्रशिक्षण कार्यक्रम दिवसनिहाय कृती

क्र.	दिवस	कृती
१.	पहिला	संशोधन संकल्पना, आराखडा
२.	दुसरा	विविध संशोधन पद्धती परिचय
३.	तिसरा	संशोधन साधने, न्यादर्श निवड
४.	चौथा	सांख्यिकी तंत्रांबाबत माहिती
५.	पाचवा	संशोधनात संदर्भ स्रोतांचा वापर

प्रत्येक दिवशी सकाळी विद्यार्थ्यांकडून आशयज्ञान चाचणी सोडवून घेतली जात होती. तिचे विश्लेषण करून विद्यार्थ्यांची त्या-त्या घटकांबाबतच्या ज्ञान पातळीबाबत तज्ज्ञांना माहिती दिली जात होती. तज्ज्ञ नियोजित व्याख्यान आणि विद्यार्थ्यांच्या त्या त्या आशयाबाबतच्या क्षमतेचा विचार करून यांची योग्य सांगड घालून व्याख्यान देत असत.

सामग्री विश्लेषण आणि अन्वयार्थ

आशयज्ञान चाचणीत विद्यार्थ्यांना पुढील पाच प्रश्न विचारण्यात आले होते.

प्रश्न १) ग्रंथालयातील संदर्भांचा शोध तुम्ही कोणत्या क्रमाने घ्याल ?

- १.१) पुस्तकाचे नाव
- १.२) प्रकाशकाचे नाव
- १.३) लेखक
- १.४) विषय

निरीक्षण- फक्त ३३% विद्यार्थ्यांनी लेखक, पुस्तकाचे नाव, विषय त्यानंतर प्रकाशकाचे नाव असा क्रम नोंदविलेला होता.

निष्कर्ष

विद्यार्थ्यांमध्ये संदर्भ शोधण्यासाठी नेमक्या कोणत्या क्रमाने शोधावा याबाबत भिन्नता होती.

प्रश्न २) प्राथमिक आणि दुय्यम संदर्भ स्रोतांमध्ये कोणता फरक आहे ?

निरीक्षण- हा मुक्त प्रश्न होता. विद्यार्थीनिहाय उत्तरात भिन्नता होती. ग्रंथालयातील प्राथमिक आणि दुय्यम स्रोतांबाबत कोणीही माहिती लिहिलेली नव्हती.

प्रश्न ३) संशोधन क्षेत्र आणि संशोधन विषयनिश्चितीसाठी कोणकोणत्या संदर्भांचा वापर कराल ?

निरीक्षण- बहुतांशी विद्यार्थ्यांनी विश्वकोश, नियतकालिके, एम.बी. बुच सर्व्हे, संदर्भ पुस्तके, शासकीय दस्तऐवज, ऑनलाईन संदर्भ, सेमिनार आणि कार्यशाळा अशी नोंद केलेली आहे. वेगवेगळ्या संदर्भातून संशोधन क्षेत्र आणि संशोधन विषय निश्चित करता येतो याची त्यांना माहिती आहे.

प्रश्न ४) संदर्भांचा शोध घेण्यासाठी इंटरनेटचा वापर करण्याची क्षमता किती आहे?

निरीक्षण- निम्म्या विद्यार्थ्यांनी संदर्भ शोधण्यासाठी इंटरनेट वापराची क्षमता नाही असे म्हटले होते.

प्रश्न ५) यूजीसीद्वारे संदर्भासाठी कोणकोणत्या सुविधा उपलब्ध आहेत याबाबत तुम्हाला कोणती माहिती आहे?

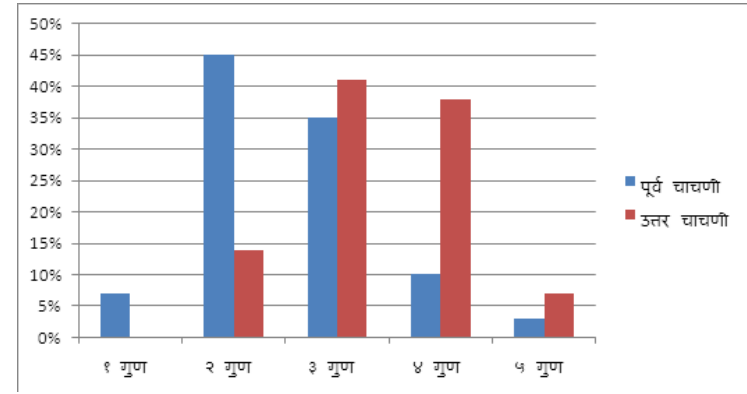
निरीक्षण- यूजीसीद्वारे उपलब्ध झालेल्या संदर्भाबाबत विद्यार्थ्यांना फारशी माहिती नव्हती.

विद्यार्थ्यांमध्ये संदर्भ शोधण्यासाठी इंटरनेट आंतरज्ञानशाखीय ज्ञान आणि पूर्वज्ञानाचा समावेश करण्याची क्षमता मोजण्यासाठी पंचबिंदू विधाने देण्यात आलेली होती त्याचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे

कोष्टक क्र. १.२ : संदर्भांचा शोध घेण्यासाठी इंटरनेट वापरण्याची क्षमता

इंटरनेटचा वापर प्रशिक्षण पूर्व / क्षमता तपासणी					इंटरनेटचा वापर प्रशिक्षणानंतर / क्षमता तपासणी				
1 गुण	2 गुण	3 गुण	4 गुण	5 गुण	1 गुण	2 गुण	3 गुण	4 गुण	5 गुण
7%	45%	35%	10%	3%	0%	14%	41%	38%	07%

आलेख क्र. : संदर्भांचा शोध घेण्यासाठी इंटरनेटचा वापर

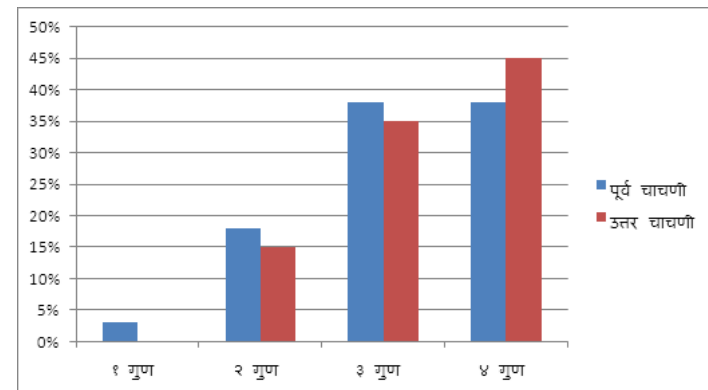

निरीक्षण- प्रशिक्षण देण्यापूर्वी संदर्भासाठी इंटरनेटचा वापर करण्याची क्षमता फक्त ५०% होती.

निष्कर्ष- प्रशिक्षणानंतर संदर्भ साहित्यासाठी इंटरनेटचा वापर करण्याच्या क्षमतेत वाढ झाली.

कोष्टक १.३ : आंतरविद्याशाखीय वातावरणात काम करण्याची क्षमता

प्रशिक्षणापूर्वी आंतरविद्याशाखीय वातावरणात काम करण्याची क्षमता					प्रशिक्षणानंतर आंतरविद्याशाखीय वातावरणात काम करण्याची क्षमता				
1 गुण	2 गुण	3 गुण	4 गुण	5 गुण	1 गुण	2 गुण	3 गुण	4 गुण	5 गुण
3%	18%	38%	38%	3%	0%	15%	35%	45%	05%

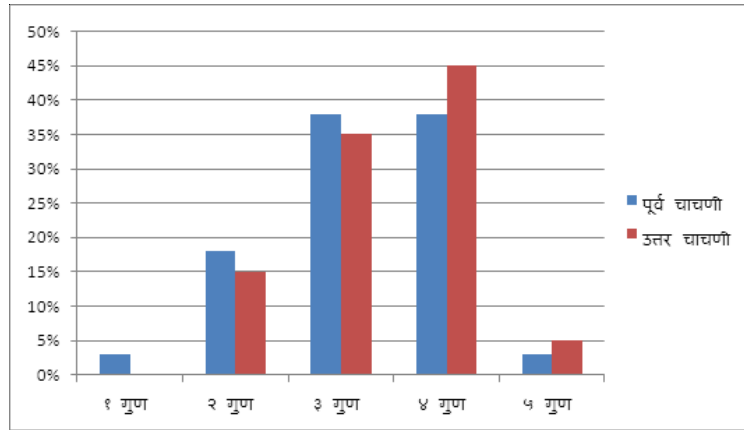

निरीक्षण- प्रशिक्षण देण्यापूर्वी संशोधनाबाबत आंतरविद्याशाखीय वातावरणात काम करण्याची क्षमता फक्त ५०% होती

निष्कर्ष- परीक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आंतरविद्याशाखीय ज्ञानाचा समावेश करण्याच्या क्षमतेत वाढ झाली.

कोष्टक १.४ : संशोधनात पूर्वज्ञानाचा समावेश करण्याची क्षमता

प्रशिक्षणापूर्वी पूर्वज्ञानाचा समावेश करण्याची क्षमता					प्रशिक्षणानंतर पूर्वज्ञानाचा समावेश करण्याची क्षमता				
1 गुण	2 गुण	3 गुण	4 गुण	5 गुण	1 गुण	2 गुण	3 गुण	4 गुण	5 गुण
3%	14%	38%	34%	11%	0%	07%	30%	52%	11%

निरीक्षण - संशोधनात पूर्वज्ञानाचा समावेश करण्याची क्षमता प्रशिक्षणापूर्वी फक्त ५०% विद्यार्थ्यांमध्ये होती.

निष्कर्ष - संशोधनात पूर्वज्ञानाचा समावेश करण्याच्या क्षमतेत प्रशिक्षणानंतर वाढ झाली.

मुक्त प्रश्नांद्वारे विद्यार्थ्यांचे विमर्षण

प्रत्येक दिवशी प्रशिक्षण संपल्यानंतर लगेचच विद्यार्थ्यांनी पुढील सहा प्रश्नांच्या आधारे त्यांचे त्या त्या दिवसाबाबतचे विमर्षण लिहायचे होते. त्याबाबतचे कोष्टक पुढे दिले आहे.

कोष्टक क्र.१.५ : मुक्त प्रश्नांद्वारे विद्यार्थ्यांचे विमर्षण

अ.क्र.	प्रश्न	दिवस	दिवसनिहाय विद्यार्थी नोंद
१.	आज मला नेमके काय समजले?	१	संबंधित साहित्याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.
		५	संशोधनातील संकल्पनाबाबतच्या विविध स्रोत डाटाबेसेस माहीत झाले.
२	आज मी काय चांगले केले?	६	सर्च इंजीन समजून घेतले APA-पद्धतीने संदर्भाची नोंद केली. शैक्षणिक वेबसाईट आणि संदर्भ स्रोत समजावून घेतले.
३	आज मला काय चांगले करता आले नाही?	१	संदर्भ साहित्याचा शोध घेण्यासाठी संशोधनातील महत्त्वाचे मुद्दे ठरविता आले नाही.
४	आज मला कोणते घटक / आशय अजून माहीत होणे आवश्यक होते?	४ व ५	<ul style="list-style-type: none"> ● ऑनलाईन आढावा ● संदर्भासाठी योग्य वेबसाईटचा ● आढावा याबाबत अधिक माहिती ● संदर्भ पुस्तकांची यादी ● संदर्भाचा आढावा घेण्याचा क्रम
५	उद्या मला काय शिकायला, करायला आवडले?	३	● संदर्भ साहित्याचा आढावा कसा घ्यावा याबाबत माहिती.
		५	<ul style="list-style-type: none"> ● शोधनिबंध लेखनाबाबत सखोल माहिती ● विविध संदर्भाची अचूक मांडणी ● ऑनलाईन माहिती शोध प्रक्रिया.
६	आज मला काय आवडले नाही?	२	मा. कुलगुरुंनी दररोज किती पुस्तके वाचता हे विचारल्याबरोबर मी निरुत्तर झालो.

निष्कर्ष

१. विद्यार्थ्यांच्या गुणात्मक प्रत्याभरणातून मिळालेल्या माहितीच्या आधारे विद्यार्थ्यांचा प्रशिक्षणात सक्रिय सहभाग होता.
२. स्वतःच्या विविध कृतींकडे ते डोळसपणे पाहत होते.
३. स्वतःतील नकारात्मक घटकांबाबतही ते जाणीवपूर्वक नोंद करित होते. त्यातूनच त्यांच्या मनाचा खुलेपणा लक्षात येतो.

सर्वसामान्य निष्कर्ष

१. संशोधनात संदर्भ साहित्याचा वापर करण्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या स्वतंत्र प्रशिक्षणाची आवश्यकता होती.
२. संशोधनाशी संबंधित अचूक संदर्भ शोधण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रमात व्याख्यान, प्रात्यक्षिक, दिग्दर्शन, प्रत्यक्ष कृती असा क्रम ठेवणे अत्यावश्यक आहे.
३. संशोधन अहवालात संदर्भाची अचूक नोंद करण्याची क्षमता त्यांच्यात विकसित करणे गरजेचे आहे.
भविष्यात दोन दिवसांचे स्वतंत्र संदर्भ स्रोत वापराबाबतच्या प्रशिक्षणाची गरज आहे.

सारांश

इंटरनेटमुळे जगभरातील संशोधने आंतरराष्ट्रीय संस्था, यूजीसीद्वारे संशोधकांना सहज उपलब्ध होत आहेत. संशोधनाशी संबंधित संदर्भ स्रोतांचा शोध घेण्यासाठी त्यांना स्वतंत्र प्रशिक्षणाची आवश्यकता असते.

प्रशिक्षण कार्यक्रम व्याख्यान त्यानंतर प्रात्यक्षिक या पद्धतीने केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये संदर्भ वापराबाबत आत्मविश्वास निर्माण होईल. त्यांचे संशोधन कार्य समाजाभिमुख असेल.

संदर्भ ग्रंथसूची

Mahale, S. R. & Barve P.V (2014), Usability of Online resources for Academic research : A Case Study of M. Ed. Students of YCMOU, unpublished paper National Workshop on Marathwada University, Subcampus, Oamanabad

Simmonds, P.L Andaleeb, S.S. (2001), Usage of Academic Libraries: The role Service Quality, Resources and User Characteristics Paper Published in Library Trends, Vol.49. No.4, Spring 2001 pp626-634

Mahale & R. Barve P. V (2014), Professional development of Teachers and Teacher Educators. Published in Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal Vol. III No. 2014.

दि एशियाटिक सोसायटी ग्रंथालय, मुंबई उपलब्ध बौद्ध हस्तलिखितांचा अभ्यास

डॉ. सुनील किसन धिवार
तांत्रिक सहायक , जयकर ग्रंथालय,
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ

एशियाटिक सोसायटी ग्रंथालय, मुंबई येथे उपलब्ध असलेल्या बौद्ध हस्तलिखितांचा अभ्यास करताना जतन व संरक्षण, संवर्धनाची आधुनिक प्रक्रिया व हस्तलिखितांचा मराठी भाषेत थोडक्यात आशय देण्यात आलेला आहे. प्रस्तुत अभ्यास लेखनशास्त्र, हस्तलिखितशास्त्र व ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राशी निगडित आहे.

प्रस्तावना

भारत देशातील संस्कृतीवर तसेच आध्यात्मिक जीवनात बौद्ध धर्माचा बराच परिणाम दिसून येतो. कोसल (सध्याचे अयोध्या) व मगध (बिहार) या राज्यांत बौद्ध धर्माचा उगम झाला. ब्राम्हण संस्कृतीच्या केंद्रापासून ही राज्ये फार दूर होती. त्यामुळे बौद्ध संप्रदाय अर्थात बौद्ध धर्मप्रसाराचे काम सुलभ झाले. अशोकाच्या बौद्ध धम्म सुधारणेच्या चळवळीस इतिहासात विशेष महत्त्व आहे. अशोकाने केलेल्या धर्मप्रसाराच्या प्रयत्नानंतर चीन, सिलोन, ब्रम्हदेश, सयान, जपान व तिबेट या देशात इतिहासात बौद्ध संप्रदाय स्वीकारण्यात सुरुवात झाली. ख्रिस्तपूर्व २४२ साली अशोकाने आपल्या कारकिर्दीत संप्रदाय प्रचारार्थ, धम्मोपदेशार्थ आणि प्रजाहितार्थ ज्या-ज्या गोष्टी केल्या त्या सर्व स्तंभावर कोरून ठेवण्यास सुरुवात केली.

सम्राट अशोकाच्या प्रोत्साहनाला बौद्ध धर्माच्या प्रसारास इतिहासात अन्यन्यसाधारण महत्त्व आहे. अशोकाने स्वतः बौद्ध धर्माचा स्वीकार करून जगभर धर्मप्रचार व प्रसार करण्यासाठी अनेक मठ स्थापन करून भिक्षू व भिक्षुणींची राहण्याची सोय केली.

हस्तलिखित

हस्तलिखित ही संज्ञा लॅटिन शब्द 'मॅन्युस्क्रिप्ट्स' या शब्दापासून तयार झाला आहे. ते म्हणजे 'मॅन्यू' म्हणजे हाताने आणि 'स्क्रिप्ट्स' म्हणजे लिहिणे. व्युत्पत्तिशास्त्रानुसार हस्तलिखिते आढळते.

पुरातन काळात अस्तित्वात असलेले ज्ञान पुढच्या पिढीला देण्यासाठी ते झाडांच्या ताडपत्र, भूजपत्र, पानांवर, दगडावर कोरून लिहून ठेवत असत. बौद्ध काळात 'बौद्ध' तत्त्वज्ञान लिहून ठेवण्यासाठी वरील साधने उपलब्ध होती. त्यामुळे सर्व मूळ बौद्ध तत्त्वज्ञान हस्तलिखितांमध्ये आढळते.

हस्तलिखिताचे महत्त्व

ग्रंथालये, संग्रहालये, जुन्या वस्तूंचे दप्तर आणि इतर दस्तऐवज केंद्राची संपत्ती ही मानव जातीचा मानवी वारसा आहे. तेथे असलेले साहित्य हे निरनिराळ्या प्रदेशांतील, काळातील आणि देशातील मानवी विकासाचे पुरावे आहेत. ते वेगवेगळ्या कालखंडांतील मानवी संस्थेचा आणि इतिहासाच्या संदेश आजच्या काळात देतात. ते मौल्यवान आहेत. कारण ते जीवनाची विविध क्षेत्रे आणि बाजूविषयीचे मानवी ज्ञान पुढे संक्रमित करतात. ते इतिहास, संस्कृती, धर्म, परंपरा, शिक्षण, साहित्य, इ. वैविध्यपूर्ण विषयांवरील ज्ञानाचे वहन करतात. सांस्कृतिक वारशाच्या दृष्टीकोनातून त्यांचे भावी पिढ्यांसाठी जतन केले पाहिजे. या साहित्याला झालेले कोणतेही नुकसान भरून न काढता येणार आहे, परंतु हे साहित्य नैसर्गिक स्वरूपातील असल्याने ते हळूहळू जीर्ण होत जाऊन त्याचा न्हास होतो. अनुकूल वातावरणाच्या अभावामुळे त्यात भौतिक आणि रासायनिक बदल होतात आणि हे साहित्य पुसट होत जाते. त्याचा आकार गमावतो. म्हणून सर्व नाशकारक घटकांपासून, सर्व शत्रुतापासून या दस्तऐवजी ठेव्याला वाचवणे हे ग्रंथपालाचे सर्वप्रथम कर्तव्य आहे.

प्रस्तुत लेखामध्ये एशियाटिक सोसायटी ग्रंथालय, मुंबई येथील उपलब्ध बौद्ध हस्तलिखितांवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. मूळचे तत्त्वज्ञान हस्तलिखितांमध्ये ग्रंथीत झालेल्या अभ्यासकांना व विषय-तज्ञांना जे मिळवण्यासाठी अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागले. सदर संस्थेत हस्तलिखिताचे विषयानुसार वर्गीकरण केलेले आढळून आले आहे, परंतु त्यांचा आशय स्पष्ट केला गेला नाही. त्यामुळे सदर संशोधनाची गरज निर्माण झाली.

सदर संशोधनाची आवश्यकता

बौद्ध धर्मविषयक पाली, संस्कृत, तिबेटी तसेच इतर भारतीय भाषांमध्ये उपलब्ध असलेली अनेक दुर्मीळ हस्तलिखिते अजूनही दुर्लक्षित आहेत. या हस्तलिखितांमध्ये नेमके काय आहे, याविषयी संशोधक अनभिज्ञ आहेत. बौद्ध वाङ्मय प्रकारातील हस्तलिखितांवर आतापर्यंत कोणत्याही प्रकारचे संशोधन झाले नाही. याकारिता हे संशोधन महत्त्वाचे आहे.

या संशोधनाचा उपयोग बौद्ध धम्म वाङ्मयावर अभ्यास करणाऱ्या संशोधकांना तसेच अभ्यासकांना या संशोधनाचा उपयोग होईल. या अभ्यासाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. एशियाटिक सोसायटीच्या ग्रंथालयात. (मुंबई) उपलब्ध असलेल्या बौद्ध धर्मविषयक हस्तलिखितांची सद्यस्थिती जाणुन घेणे.
२. एशियाटिक सोसायटी ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध असलेल्या बौद्ध हस्तलिखितांचे संरक्षण व संवर्धन कसे केले जाते हे जाणुन घेणे.
३. प्राचीन हस्तलिखितांच्या जतन व संवर्धनासंबंधीच्या आधुनिक प्रक्रिया व शैलीचा अभ्यास करणे.
४. उपलब्ध बौद्ध हस्तलिखितांचा आशय मराठीमध्ये थोडक्यात स्पष्ट करणे. वरील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी संशोधन पद्धतीचा अवलंब करणे आवश्यक आहे. त्यानुसार संशोधनासाठी खालील दिलेल्या पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन इतिहास लेखनशास्त्र (Histagraphy), हस्तलिखितशास्त्र (Manuscriptology) तसेच ग्रंथालय व माहितीशास्त्राशी निगडित असल्याने निरीक्षणासाठी ऐतिहासिक, विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. विशेषतः तथ्य संकलनासाठी 'सर्व्हे' तंत्राचा अवलंब करण्यात आला आहे. बौद्ध धर्मातील एकूण १५ हस्तलिखितांवर लक्ष केंद्रित करून त्यांचे संवर्धन करण्याच्या पद्धतीचा बारकाईने अभ्यास केला आहे.

व्याप्ती व मर्यादा

प्रस्तुत संशोधनासाठी एशियाटिक सोसायटीच्या मुंबई ग्रंथालयात उपलब्ध

असलेल्या बौद्ध हस्तलिखितांची निवड करण्यात आली आहे. प्रस्तुत संशोधन वरील संस्थेपुरते मर्यादित ठेवण्यात आले आहे.

एशियाटिक सोसायटी ऑफ बॉम्बे ग्रंथालय : संक्षिप्त इतिहास

सन १८०४ मध्ये या संस्थेच्या इतिहासाची माहिती मिळते. जेव्हा लिटररी सोसायटी ऑफ बॉम्बेची स्थापना करण्यात आली. सर जेम्स मॅकिन्टॉस यांनी भारतातील सर्व उपयुक्त ज्ञान एकत्र उपलब्ध व्हावे म्हणून प्रयत्न केले. पहिल्या मीटिंगसाठी मुंबई इलाख्याचे गव्हर्नर जोनायन डंकन, इतिहासतज्ज्ञ विल्यम इसकिम, सर चार्ल फोर्ब्स, कलाकार डेव्री सॉल्टव व्हीसंकट व्हॅलेंटिया (ट्रॅव्हल्स नियतकालिकचे (१८०९) संपादक यांनी एकत्र येऊन १९२९ मध्ये लिटररी सोसायटी व नंतर 'बॉम्बे ब्रेच ऑफ रॉयल एशियाटिक सोसायटीची स्थापना केली.

सदर संस्थेत एकूण ३००० संस्कृत व २० मराठी हस्तलिखिते आहेत. डॉ. एम. पी. पेठे यांना त्यांच्या मराठी हस्तलिखित प्रकल्पासाठी १९६९ मध्ये उपलब्ध करून देण्यात आली होती. संस्थेतील हस्तलिखित जतन व व्यवस्थापन हे उपलब्ध असलेल्या आर्थिक तरतुदीतून केले जाते. हस्तलिखिते देणगीद्वारे स्वीकारण्यात येतात. दाखल झालेल्या हस्तलिखितांची दाखल नोंद तसेच तालिका नोंदी करण्यात येतात.

हस्तलिखितांचे संगोपन आणि संवर्धन

सदर संस्थेच्या ग्रंथालयातील सर्व हस्तलिखिते सफाई, स्वतंत्र, नवीन कापडात बांधून ठेवलेली आहेत. तसेच सर्व हस्तलिखितांचे मायक्रोफिल्मिंग करण्यात आलेले आहे. डॉ. वेलणकर यांनी त्याची माहिती संकलित करून ती पुस्तकरूपाने प्रकाशितही केलेली आहे. तसेच मायक्रोफिल्मिंग रिडरद्वारे संदर्भासाठी ती संशोधकांना उपलब्ध केली जातात.

एशियाटिक सोसायटी, मुंबई येथे उपलब्ध असलेले बौद्ध हस्तलिखिते

मुंबईतील एशियाटिक सोसायटीमध्ये प्राचीन बौद्ध हस्तलिखिते आढळून येतात. ही सर्व हस्तलिखिते संस्कृत भाषेत असून सदर संशोधकाने या हस्तलिखितांचे मराठीत संक्षिप्त भाषांतर खाली दिले आहे.

तसेच त्या हस्तलिखितांच्या शीर्षकाबरोबर त्यातील विषयाचे वर्णन आले आहे. या हस्तलिखितांची तपशीलवार माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

१. अवलोकितेश्वर स्त्रोत

चंद्रगोमिनने रचना केलेल्या अवलोकितेश्वर या स्त्रोताचे हे शीर्षक आहे. त्याचे तिबेटी भाषेमध्ये Hphags-pa-sapyan=Iban-pbuaglabstod-pa या शीर्षकाने भाषांतर केले गेले आहे. आर्य - अवलोकितेश्वर स्त्रोत हे याचे पूर्ण शीर्षक आहे. तीन जगांचा संरक्षणकर्ता म्हणून अवलोकितेश्वर स्त्रोताची पूजा केली जाते. जो त्याच्या विशाल दयाळूपणाने सर्वांची दुःखे दूर करतो. हाताच्या नागीतून अँप्रोसिया काढून टाकतो आणि हे जग सोडून गेलेल्या आत्म्याची भूक व तहान शांत करतो.

२. कारणडव्युह

हे महायान सूत्र आहे. हे संस्कृत भाषेत आहे. यामध्ये बोधिसत्त्वांच्या महिमेचे वर्णन करण्यात आले आहे. याला 'गुणकारणडव्युह' देखील म्हणण्यात येते. यामध्ये गद्य व पद्य दोन्ही आहे. गद्य कारणडव्युह सत्यव्रत समश्रंमीने १९७३ साली प्रकाशित केले. ज्यामध्ये 'अहिबुद्ध'ची चर्चा आहे. त्याचप्रमाणे अवलोकितेश्वरांची ही चर्चा आहे.

३. करूणादुण्डरीक

हे महायान बौद्ध धर्म सूत्र आहे. यामध्ये चहोत्तर वर्णन आणि त्यांचे लोकसंदर्भाचे वर्णन करण्यात आले आहे. याचा अनुवाद चिनी भाषेमध्ये इ. स. चौथ्या शतकात झालेला आहे.

४. सुवर्णप्रभासूत्र

हे महायान सुत्त महत्त्वपूर्ण आहे. चीन आणि जपान या देशांत वरील सुत्ताविषय अत्यंत श्रद्धा आणि भक्ती ह्या धर्मरक्ष (इ.स. ४१२ ते ४२६), परमार्थ (इ.स. ५४८), यशोगुप्त (इ.स. ५६१ ते ५७७), पायकीने (इ.स. ५९७), आणि इस्तिंग (इ.स. ७०३), यांनी सुत्ताचा चिनी भाषेत अनुवाद केलेला आहे. या सुत्तामध्ये दर्शन, नीती, तथ्य आणि आचार यांचे वर्णन केलेले आहे. त्याचप्रमाणे बौद्ध सिद्धांताचे विस्तृत प्रतिपादन केले आहे.

५. समाधीराज सुत्त

समाधीराज सुत्त हे एक वैपल्यसूत्र आहे. यामध्ये उच्चतम आणि दर्शनिक उपदेशाचा

समावेश आहे. याला चंद्रप्रदीप सुत्तदेखील म्हणण्यात येते. या सुत्ताचा अनुवाद ९व्या शतकात शेलेन्द्रबोधी आणि धर्मशील यांच्याद्वारे करण्यात आला. तो चिनी भाषेत वाचावयास मिळतो. या ग्रंथाचा मुख्य विषय शून्यता आहे. जे संवर्धन समानतेचे आश्रयस्थान आहे. यामध्ये चंद्रप्रभ प्रश्नकर्ता आहे आणि बुद्ध उत्तरकर्ता आहे.

६. लड्डावतार सुजम्

वैपुल्य सूत्रामधील हे एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण महायान सुत्त आहे. यामध्ये योगचार आणि माधमिक यांचे चिकित्सात्मक वर्णन आलेले आहे. हा एक दर्शनिका ग्रंथ आहे. यामध्ये लंकेश्वर रावणाला बुद्धांचा उपदेश आहे. हा मुख्यत्वे विज्ञानवादाचा ग्रंथ आहे.

७. महावांश

हा भेरवातील ग्रंथ आहे. यामध्ये बुद्धांच्या वंशापासून श्रीलंकेतील राजाचा व तसेच बौद्धधर्माचा इतिहास आहे.

८. प्रज्ञापारमिता अष्टसाहस्रिका

हा पारमिता ग्रंथ आहे. यामध्ये सुभूती बोधिसत्त्व आणि बुद्धांच्या गहन दर्शनिका धम्माची चर्चा आहे. यामध्ये ३२ परिवर्ष आहेत. हा अत्यंत महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहे.

९. बोधचर्या

बोधाचर्या याचे संपूर्ण नाव 'बोधिचर्यावतार' असे आहे. याचा लेखक आचार्य शांतीदेव आहे. हा ग्रंथ महायानातील पारमिता या रोजच्या जीवनात कशा आचरणात आणावयाच्या या संदर्भातील विवेचन आहे.

१०. दशभूमीधरसूत्रम

आवतंसक साहित्याचा हा एक भाग आहे. यामध्ये बोधिसत्त्वाच्या दहा आर्यभूमीचे वर्णन केलेले आहे. याला दशभूमी, दशभूमीश्वर किंवा दशभूमकदेखील म्हटले जाते. याचे तिबेटी, चिनी, जपानी आणि मंगोलियन भाषांमध्ये अनुवाद झाले आहेत.

११) गुह्यसमाज

गुह्यसमाज तंत्र हे या ग्रंथाचे पूर्ण नाव आहे. यामध्ये बौद्धांच्या तंत्राचे गंभीर विश्लेषण केलेले आहे. हा तांत्रिक ग्रंथ आहे. यामध्ये १८ अध्ययन आहेत. यामध्ये बुद्धांच्या धर्म कार्याचे वर्णन आहे.

१२. गण्डव्युमहार्णवस्रोत्रम

बोधिसत्त्वाच्या साधनेसाठी गण्डव्युमहार्णवस्रोत्रम अत्यंत महत्त्वपूर्ण सूत्र आहे. यामध्ये पाच हजार बोधिसत्त्वांचा आणि तथागत बुद्धांचा अत्यंत गंभीर उपदेश आहे. यामध्ये बोधिचर्याचे अद्भूत वर्णन आहे.

१३. साधनामाला

साधना माला (संस्कृत ज्ञानप्राप्ती माळ) म्हणजे धर्म प्रतिमा कशा मनात पाहायच्या याविषयीच्या सविस्तर सूचना आणि त्या प्रत्येकासाठी योग्य तंत्रांचा समावेश बहूतांश धर्माच्या लिहिलेल्या साधनेमध्ये केलेला आहे. अशा संग्रहातील एक संग्रह म्हणजे साधनामाला हा आहे. याची रचना संभाव्यतः इ.स. ५व्या शतकामध्ये झाली आहे. या संग्रहात सुमारे ३०० साधनांचा समावेश आहे.

१४. वसुधारा

बौद्धवादातील वसुधारेचा उगम बौद्ध हस्तलिखितात आढळून येतो. वसुधारा म्हणजे धरणी हस्तलिखितातील 'सुकुद्राचे प्रश्न' या गोष्टीनुसार एक गरीब लेमॅम ज्याचे नाव सुकुद्रा असते, तो बुद्ध शव्यमुनीकडे जातो आणि त्यांना मोठ्या कुटुंबाला पोसण्यासाठी व चांगल्या भवितव्यासाठी दान-धर्म करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात सोने, चांदी, धान्य, इ. कसे मिळावयाचे याचा मार्ग सांगण्याची विनंती करतो. बोधिसत्त्व वसुधाराविषयीच्या व मंत्राविषयी शाव्यमुनी जागृत असतात. ज्याच्या हेतूसाठी योग्य ते सुकुद्राला त्या मंत्राची प्रार्थना व धार्मिक विधी सांगतात. जो केला असता, वसुधारा स्वतः चांगले भवितव्य व समृद्धी आपणेल. शाव्यमुनी आनंदला वसुधारा धरणीचा हा मंत्र दान करण्यासाठी इतरापर्यंत नेण्याची सूचना करतात.

वरील बौद्ध हस्तलिखितांच्या आशयाच्या स्पष्टीकरणद्वारे एशियाटिक सोसायटी (मुंबई) ग्रंथालयात उपलब्ध असलेल्या १४ बौद्ध धर्मविषयक हस्तलिखितांमध्ये काय समाविष्ट आहे याची थोडक्यात माहिती मांडली आहे. त्याचा उपयोग बौद्ध धर्माच्या वाड्मयाचा अभ्यास करणाऱ्यांना तसेच संशोधकांना होणार आहे. या लेखाच्या माध्यमातून सदर संशोधकाने उपलब्ध असलेल्या एशियाटिक सोसायटीच्या ग्रंथालयात बौद्ध हस्तलिखितांचा आशय वाचकांसमोर मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

समारोप

महाराष्ट्रात बौद्ध काळातील वैभवाच्या खुणा विचारात घेता व इतिहासकारांनी केलेल्या संशोधनामधून एक गोष्ट लक्षात आली आहे, ती म्हणजे जर एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर बौद्ध लेण्या, शिलालेख, स्तूप महाराष्ट्रात आहेत, तर मोठ्या प्रमाणात हस्तलिखिते असणे शक्य आहे. त्याचा शोध घेणे हा मोठ्या व्यक्तिगत, खाजगी, संस्था, ग्रंथालये यामध्ये वेगवेगळे विभागलेले बौद्ध हस्तलिखिते एकत्रित करून पूर्ण हस्तलिखिते संशोधकांना अभ्यासासाठी उपलब्ध होतील.

हस्तलिखितांच्या जतन व संवर्धनासाठी उचित तंत्रज्ञान विकसित करणे गरजेचे वाटते. जेणेकरून इतिहासकालीन वैभवाच्या ठेवा पुढच्या पिढीत सुपुर्द करणे शक्य होईल.

संदर्भसूची

१. Chopra, H.S (1995) Library Conservation New Delhi; Common Wealth Publishers Church Randal ph.W. (Ed)(1959) Deterioration of Book, Stock, Cause and Remedies.
२. मोरे. एस. एस.(१९८१) महाराष्ट्रातील बौद्ध धम्माचा इतिहास, सिरल ग्रंथमाला, पुणे.
३. Thompson, Della (1995) The Concise Oxford Dictionary, 9th Edn. New Delhi. Oxford University press P. 831
४. Vaishampayan, Meena (2002), Compiled. - catedogue of the Manuscripts and printed pothi at Mumbai. The -Asiatic Society of Mumbai.

मोल्सवर्थपूर्व कोशनिर्मितीचे प्रयत्न

डॉ. श्री. म. पिंगे

‘युरोपियांचा मराठीचा अभ्यास व सेवा’ या विषयावर डॉ. श्री. म. पिंगे यांनी प्रा. अ. का. प्रियोव्हकरांच्या मार्गदर्शनाखाली ‘मराठी संशोधन मंडळा’तून पी.एच.डी.साठीचा प्रबंध मुंबई विद्यापीठाला सादर केला आणि त्या प्रबंधाला मान्यता मिळाल्यावर सदर प्रबंध ‘मराठी संशोधन पत्रिके’तून क्रमशः प्रसिद्ध करण्यात आला व पुढे त्यातून पुस्तकही प्रकाशित करण्यात आले. त्या ग्रंथातील एक प्रकरण सोबत देत आहोत.

मिशनरीचे आणि ब्रिटिश अधिकारी यांनी भारतात येऊन अनेक भाषांचे अभ्यास केले. त्यापैकी मराठी भाषेच्या संदर्भात केलेल्या अभ्यासाचे संशोधन डॉ. पिंगे यांनी केले आहे. त्यातील कोशइमयाचे कार्य, प्रयत्न, आणि त्यासाठी निर्माण झालेली तळमळ प्रस्तुत लेखात मांडण्यात आली आहे. ती तळमळ आजही वाचून थक्क व्हावे इतकी ती ताजी वाटते.

– संपादक

मुंबई इलाख्यांत जे सिव्हिल सर्व्हिस व लष्करी खात्यांतील अधिकारी मराठी भाषेचा अभ्यास करू लागले, ते या भाषेच्या अभ्यासासाठी व्हॅन्स केनेडी याचा शब्दकोश उपयोगांत आणीत असत, असा मागे एका प्रकरणात उल्लेख करण्यात आला आहे. मात्र व्हॅन्स केनेडीचा कोश प्रसिद्ध होण्यापूर्वीही मराठी कोशनिर्मितीचे प्रयत्न झाले होते.

अशा तऱ्हेचा मुंबई इलाख्यात शब्दकोशाचा किंवा शब्दसंग्रहाचा प्राथमिक स्वरूपाचा प्रयत्न ज्याने केला, असा पहिला युरोपियन गृहस्थ म्हणजे डॉ. रोबर्ट ड्रमंड हा होय. रोबर्ट ड्रमंड हा कॉर्पोरेशन ऑफ सर्जनचे सर्टिफिकेट (C.C.S.) सन १७९२ मध्ये मिळवून मुंबई इलाख्यात १७९३-९४ मध्ये आला. प्रथम सर्जन-मेट म्हणून काम केल्यानंतर, मुंबईचा असिस्टंट सर्जन म्हणून सन १७९७ मध्ये त्याची नेमणूक झाली. इ.स.१८०० मध्ये अॅवर्डिन येथील किंग्ज कॉलेजमधून तो एम.डी. झाला व १८०३ मध्ये सर्जन म्हणून त्याला नेमण्यात आले. १८०९ मध्ये ‘लेडी जेन डंडास’ या बोटीतून इंग्लंडला जात असताना तो मरण पावला. (Service Army List-Medical-

Bombay.Vol. 2 आणि Extracts From Crawford's "Roll of I.M.S." -1615-1930). यांचे Illustrations of the Grammatical Parts of Guzerattee, Maharatta and English Languages, हे पुस्तक इ. स. १८०८मध्ये कुरियर छापखान्यातून छापून प्रसिद्ध झाले. हे पुस्तक मुंबई येथील रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या ग्रंथालयात आहे. मुख्यतः हे पुस्तक व्याकरणाचेच आहे. परंतु यात ४५० शब्दांचे अर्थ ड्रमंडने दिले आहेत. शब्दसंग्रह्येवरून पाहता याला शब्दकोश म्हणण्याऐवजी शब्दसंग्रह असे म्हणणेच योग्य ठरेल. ड्रमंडने हे याला Glossary असेच म्हटले आहे. शब्दकोशाची निर्मिती होण्यापूर्वी शब्दसंग्रह तयार करण्याच्या त्याच्या या प्रयत्नाला थोडेफार तरी महत्त्व देणे भाग असल्याने त्याचा येथे उल्लेख करावा लागला.

डॉ. ड्रमंड याच्यानंतर कॅप्टन गिडिऑन हचिन्सन याने शब्दकोश तयार करण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला. हचिन्सनचा जन्म १८ मे १७८३ रोजी झाला (Cadet Papers, 1800.No. 96). बाँबे इन्फंट्रीमध्ये कॅडेट म्हणून त्याने सन १८०० मध्ये प्रवेश केला. १८०२ मध्ये लेफ्टनंट, १८१४ मध्ये कॅप्टन लेफ्टनंट, १८१७ मध्ये कॅप्टन, १८२४ मध्ये मेजर अशा लष्करातील हुद्यांच्या जागा त्यास मिळाल्या. ३ ऑक्टोबर १८२४ रोजी मोचा या गावी तो मरण पावला. (Bombay Army List, १७५३-१८३४). इंग्रज - मराठ्यांच्या युद्धांत त्याने प्रत्यक्ष भाग घेतला होता. सन १८१८ मधील दक्षिण कोंकणच्या लढाईत सेनापती कर्नल डेव्हिड प्रॉथर याच्या हाताखाली त्याने दुभाषी म्हणून मोठीच कामगिरी बजाविली. या कामात मराठी भाषाज्ञानाचा त्याला मोठा उपयोग झाला. पुढे सावंतवाडीच्या राणीच्या दरबारात रेसिडेंट म्हणून त्याने काही काळ काम केले. त्यानंतर मोचा येथे रेसिडेंट म्हणून त्याची नेमणूक झाली. तेथेच तो मरण पावला. (East Indian Military Calendar, Vol.III. pp. 306-7).

कॅप्टन हचिन्सनने हा शब्दकोश १८१५ मध्ये रचण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा महाराष्ट्रात पेशव्यांचे राज्य होते. पेशवे व इंग्रज यांच्यात राजकीय वैमनस्य वाढून युद्ध होण्याची परिस्थिती निर्माण झाल्यानेच अशा शब्दकोशाची आवश्यकता वाटत होती. यासाठीच हचिन्सनने शब्दकोश रचण्याचा प्रयत्न केला. या शब्दकोशाची प्रस्तावना मि. जॉस चॅप याने एशियाटिक जर्नलच्या संपादकाकडे पाठविली होती. त्या प्रस्तावनेत या शब्दकोशाचा उपयोग सांगताना पुढीलप्रमाणे विचार मांडण्यात आले आहेत:

"On the usefulness of a work which would facilitate the acquirement of the Maharatta dialect, which is colloquially spoken between Delhi and Seringapatam, Bombay and Nagpore, and is the

medium of intercourse with not less than fourfifths of the Bombay army, and the numerous native writers in the employ of the Government of that presidency, it is unnecessary to dilate, if, therefore, it be admitted that a more general knowledge of this language would be greatly conducive to the interests of the army, and adverting to our daily increasing political relations with the Mahratta Empire- to the public at large- the utility of a work by which this knowledge is made more accessible cannot be denied."

मराठी भाषेचा उपयोग हिंदुस्थानात बऱ्याच विस्तृत प्रदेशांत होत असल्यामुळे व मराठ्यांशी राजकीय संबंध वाढल्याने युरोपियन लोकांना मराठी भाषेचे ज्ञान सुलभ व्हावे, अशा ग्रंथाची आवश्यकता वाटू लागली. यामुळेच कॅप्टन हचिन्सन याच्या मनात शब्दकोश रचण्याची कल्पना आली. हचिन्सनला लष्करामध्ये कामकाज करीत असताना मराठी भाषेचा पुष्कळ अनुभव मिळाला व या कारणाने त्याचा मराठी भाषेचा अभ्यासही पुष्कळच झाला होता. त्याच्या या प्रस्तावनेत पुढीलप्रमाणे माहिती देण्यात आली आहे:-

"As a linguist to the corps of Bombay Native Infantry, in the performance of his official duties, the compiler has availed himself of the many – opportunities thus offered, to cultivate more particularly the Mahratta language, of which he has compiled a Dictionary, English and Maharatta, as also a very considerable collection of materials for a vocabulary Mahratta and English."

मराठी भाषेचा शब्दकोश तयार करण्याचे ठरवून हचिन्सनने त्याप्रमाणे शब्दकोशाची रूपरेषाही ठरविली. शब्दकोशाची रचना जॉन्सनच्या शब्दकोशाप्रमाणे करावी; फक्त त्यातील विज्ञानविषयक पारिभाषिक शब्द गाळावेत, असा त्याने विचार केला. या शब्दांना मराठी भाषेत प्रतिशब्द नसल्याने, ते गाळून जॉन्सनच्या शब्दकोशाची मराठीत भाषांतर करण्याची हचिन्सनची ही योजना होती. असे शब्द गाळून हा शब्दकोश तयार केला तर तो पुष्कळ चांगला व उपयुक्त होईल, अशी त्याची कल्पना होती. हचिन्सनच्या शब्दकोशाची ही योजना पुढील शब्दांत देण्यात आली आहे.

The original plan of the English and Mahratta Dictionary is the quarto edition of Johnson's Dictionary abstracted by himself; and, with the exception of words merely technical and the terms of science, in which the Mahratta language affords no response, is a copious and comprehensive translation of that work."

हचिन्सनने ३० नोव्हेंबर १८१५ मध्ये शब्दकोशाचा जो नमुना अभिप्रायासाठी आर. टी गुडविन, जॉन टेलर व एफ. वॉर्डन या तिघांच्या समितीकडे पाठविला, या

समितीने एक रिपोर्ट तयार करून मराठी भाषा शिकण्यासाठी हचिन्सनचा शब्दकोश फार उपयुक्त होईल, असे आपले मत व्यक्त करून भाषाशास्त्र दृष्ट्या त्याच्या शब्दकोशाचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे नमूद केले.

"The English and Mahratta Dictionary, Which Capt. Hutchinson proposed to publish, will be an important acquisition to the stock of philological knowledge of this side of India, and must prove of great utility, as far as the Mahratta language is concerned."

जॉन्सनच्या शब्दकोशाचा आदर्श पुढे ठेवून इंग्रजी – मराठी शब्दकोशाची योजना हचिन्सनने मुंबई सरकारकडे पाठविली होती. त्याप्रमाणे मराठी – इंग्रजी असाही एक शब्दकोश रचण्याची त्याने योजना तयार केली होती. या शब्दकोशात पन्नास हजार शब्द, म्हणी व वाक्संप्रदाय यांचा अंतर्भाव करण्याचा हचिन्सनचा विचार होता. या शब्दकोशाची जी जाहिरात छापण्यात आली होती, त्यात या शब्दकोशाचे वर्णन खालील शब्दांत देण्यात आले आहे :

"The Mahratta and English compilation is also on a very extended and comprehensive scale, and contains not fewer than fifty thousand words and idiomatical phrases, exclusive of words formed into adjectives by regular grammatical prefixes and affixes, or the common privative or alternative adjuncts, those only being included in the aggregate, as have the meanings materially altered, or distinct from the signification usually given by the adjunct word or particle."

या शब्दकोशाच्या विस्तृतपणाची कल्पना देऊन या दोन्ही शब्दकोशांच्या प्रकाशनाला जवळजवळ पंचाहत्तर हजार रुपये खर्च येईल असा खर्चाचा अंदाजही त्याने दिला होता. एवढा खर्च करणे आपणास अशक्य असल्याने या शब्दकोशांच्या प्रकाशनास ईस्ट इंडिया कंपनीने आर्थिक साहाय्य द्यावे, अशी विनंती त्याने केली होती. एकंदरीत, हचिन्सनने पाठविलेल्या या शब्दकोशाची योजना पाहाता, हे शब्दकोश चांगल्या प्रकारे रचले गेले असते असे वाटल्यावाचून राहत नाही. एवढ्या मोठ्या शब्दकोशाचे प्रकाशन तोट्यात येईल, असे ईस्ट इंडिया कंपनीस वाटून त्यांना जर एवढी आर्थिक मदत देता आली नाही, तर हा शब्दकोश वर्गणी काढून संक्षिप्त स्वरूपात छापता येईल, अशीही एक कल्पना हचिन्सनने सुचविली होती. हे दोन्ही शब्दकोश संक्षिप्त रितीने एकत्र करण्याचे लेखकाजवळ भरपूर साहित्य आहे व असे केले असता या शब्दकोशाचा दर्जा मुळीच खालावणार नाही, असेही आश्वासन देण्यात आले होते. शब्दकोश तयार करण्यासाठी जे साहित्य जमविले होते, ते वाया जाऊ नये, म्हणून हचिन्सनने ही

संक्षिप्त शब्दकोशाची योजना तयार करून ती कोणत्या प्रकारे तडीस नेता येईल याचा खुलासाही त्या पत्रात केला होता. तसेच या शब्दकोशांची लिपी व शुद्धलेखन पद्धती कोणती असावी यासंबंधीही हचिन्सनने या पत्रात माहिती दिली आहे, पहा :

"The type for the Mahratta character will be the Balbhad : and the Mahratta words will immediately follow in the Roman character.

"The orthography will be determined by etymology, the practice of the best writers, and the authority of Bramhuns competent to judge."

कॅप्टन हचिन्सनची शब्दकोशाची ही योजना मुंबई सरकारकडे आल्यानंतर मुंबई सरकारचे चीफ सेक्रेटरी एफ. वॉर्डन याने कमांडर-इन-चीफ यांस असे कळविले की, हचिन्सनने शब्दकोशासाठी मागितलेली रक्कम फार मोठी असल्यामुळे मुंबई सरकार या कोशाच्या दोनशे प्रती घेईल व त्या प्रतींची अर्धी किंमत बयाणा म्हणून आगाऊ देईल. म्हणून शब्दकोशाची किंमत किती होईल, हे कळविल्यास मुंबई सरकारास दोनशे प्रतींची अर्धी किंमत देण्यास बरे पडेल. या पत्राचे उत्तर कॅप्टन हचिन्सनने पाठवून मराठी, इंग्रजी व इंग्रजी-मराठी या शब्दकोशांची किंमत जवळजवळ शंभर रुपये होईल, असे कळविले. हचिन्सनच्या या पत्राप्रमाणे त्याला बयाणा म्हणून दोनशे प्रतींचे दहा हजार रुपये देण्यात येतील, असे मुंबई सरकारचे सेक्रेटरी सिम्सन यांकडून ता. ३ जुलै १८२१च्या पत्राने त्यास कळविण्यात आले."

या शब्दकोशासंबंधी एवढा पत्रव्यवहार होऊनही कॅप्टन हचिन्सनचा शब्दकोश प्रसिद्ध झाला नाही, असे दिसते. मुंबई सरकारकडून जास्त मदत मिळण्याची आशा नसल्याने त्याला शब्दकोश तयार करण्याचा प्रयत्न सोडून द्यावा लागला असावा किंवा हचिन्सन हा १८२४ मध्ये दिवंगत झाल्याने त्याच्या हातून शब्दकोश झालाच नाही, असे दिसते. कारण आपला शब्दकोश तयार करीत असता, हचिन्सनच्या शब्दकोशाचे साहित्य आपणास उपयोगी पडेल या हेतूने मोल्सवर्थने ते साहित्य कोर्ट ऑफ डायरेक्टॉरंकडून मागविले. त्यात हचिन्सन संबंधी "Late Major Hutchinson" असा उल्लेख आहे. यावरून शब्दकोशाचे ते साहित्य तसेच पडून राहिले असावे असे उघड दिसून येते. म्हणूनच मोल्सवर्थने जेव्हा आपल्या शब्दकोशाची योजना १८२४ मध्ये मुंबई सरकारकडे पाठविली, तेव्हा अस्तित्वात असलेल्या शब्दकोशाची माहिती देताना त्याने कॅरेचा एक शब्दकोश व छापला जात असलेला शब्दकोश या दोनच शब्दकोशांची माहिती आपल्या पत्रात दिली आहे. यावरून कॅप्टन हचिन्सन याचा शब्दकोश तयार करण्याचा प्रयत्न अयशस्वी ठरून तो प्रकाशित झालाच नाही, असे म्हणणे भाग पडते.

कॅप्टन हचिन्सन यांच्याप्रमाणेच ज्याने शब्दकोश तयार करण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला असा दुसरा युरोपियन गृहस्थ म्हणजे कॅप्टन डेव्हिड केपन हा होय. डेव्हिड केपनच्या वडिलांचे नाव जॉन केपन व आईचे नाव अॅन असून, त्याचे वडील ईस्ट इंडिया कंपनीत लष्करी खात्यात नोकरीला होते. केपनचा जन्म ता. १६ ऑगस्ट १७९३ रोजी झाला व मुंबई येथे, १६ एप्रिल १७९४ रोजी त्याचा बातिस्माविधी झाला (Cadet Papers, 1809, No. 13). इ. स. १८०९ मध्ये बाँबे इन्फंट्रीमध्ये कॅडेट म्हणून त्याने प्रवेश केला व पुढे १८१० मध्ये एन्साइन, १८१५मध्ये लेफ्टनंट, १८२१ मध्ये कॅप्टन, १८२९ मध्ये मेजर, १८३६ मध्ये लेफ्टनंट कर्नल व १८४८ मध्ये कर्नल अशा लष्करातील हुद्याच्या जागा त्यास मिळाल्या (Service Army List, Bombay. P. 245) सन १८१० पासून १८१७ पर्यंत तो मुंबई व कोकण येथे होता. या काळातच त्याने मराठी भाषेचा अभ्यास केला असावा. मुंबई सोडल्यानंतरसुद्धा त्याचे सर्व आयुष्य लष्करातच गेले. १८३८ मध्ये एडन येथे गेलेल्या सैन्याचा तो अधिकारी होता व १८४८-४९ या वर्षी मुलतानच्या वेढ्यातही मुंबई आर्मीची एक ब्रिगेड त्याने नेली होती. सन १८६२मध्ये त्याला के.सी.बी. हा बहुमानाचा किताब मिळाला. १८६८ मध्ये जनरल हा हुद्दा त्याला देण्यात आला. १७ डिसेंबर १८६९ रोजी केपन मरण पावला.

शब्दकोशाची जुळवाजुळव करून हचिन्सनच्या शब्दकोशाप्रमाणे प्रसिद्ध झाला नाही असा दुसरा कोश देवीनायगम् याचा होय. हा बरीच वर्षे मालवण व गोवा या भागात काम करीत होता. त्याने १८१३ पासून कोश तयार करण्याचा प्रयत्न केला. त्याने पाठविलेल्या नमुन्याचे परीक्षण वॉशिंग्टन, वॉथेन व केनेडी यांच्या समितीने करून प्रतिकूल अभिप्राय दिला. त्यामुळेच हा शब्दकोश तयार होऊ शकला नाही. पाहा G. D. Vol. 9/10 1821. pp. 693 to 700.

ही माहिती कॉमनवेल्थ रिलेशन्स ऑफिस, लंडन यांच्या आर, ६३/५४ या पत्रावरून देण्यात आली आहे.

Buckland, Dictionary of Indian Biography. P. 72.

एल्फिन्स्टन मुंबईचा गव्हर्नर झाल्यानंतर देशी भाषांचा अभ्यास सुरू होऊन, देशी भाषांना महत्त्व आले होते. त्यामुळे मराठी भाषेसंबंधी मुंबई सरकारास काही विचार कळवावे या हेतूने त्याने ता. १४ फेब्रुवारी १८२२ रोजी मुंबई सरकारास एक पत्र लिहिले. यावेळी केपन हा लष्करात कॅप्टनच्या हुद्यावर तसेच मराठी भाषेचा दुभाषा होता. मराठी भाषा शिकताना नवीन लोकांना काय अडचणी येतात हे त्याला अनुभवाने माहीत झाले होते. यासाठी मराठी भाषा शिकणाऱ्या लोकांना उपयोगी पडेल, असा त्या भाषेचा शब्दकोश तयार करावा असे केपन यास वाटू लागले. मराठी भाषेचा अभ्यास पूर्ण न

करता बरेच युरोपियन त्या भाषेचा अभ्यास सोडतात असेही त्यास दिसून आले असावे. तेव्हा मराठी भाषेचा अभ्यास करणे त्यांना शब्दकोशाच्या साहाय्याने सोपे जाऊन त्या भाषेचा अभ्यास ते वाढवतील असे विचार व्यक्त करताना केपन आपल्या पत्रात लिहितो:

"I have often thought that a Dictionary of the Mahratta Language formed on principles of general utility would be of great value to students on the Bombay side of India; I have myself been a Mahratta Interpreter, and know full well the obstacles a beginner has to encounter at his outset in that language; he can procure no Elementary books, and his Pundit or Instructor (generally speaking) is unable to hold a converse in Hindustanee; the task of learning Mahrattas is therefore in most cases abandoned after every short trial."

शब्दकोशाच्या उपयुक्ततेची अशी मीमांसा करून आपण मराठी भाषेचा विपुल शब्दसंख्या असलेला व अभ्यास करताना वारंवार उपयोगी पडणारा असा शब्दकोश तयार करण्याच्या विचारात आहोत, तेव्हा या कामात मुंबई सरकारने आपणास मदत करावी अशी त्याने या पत्रात विनंती केली आहे. ही मदत कोणत्या प्रकारची असावी याचा खुलासाही केपनने या पत्रात केला आहे. मराठी शब्दकोश तयार करण्यासाठी त्याने काही सवलती मागितल्या होत्या. आपणास बटालिनयमधून रजा मंजूर होऊन दक्षिणेत (महाराष्ट्रात) व कोकणात कुठेही संचार करण्यास परवानगी असावी; कारण या प्रांतातील निरनिराळ्या भागांतील एतद्देशीयांशी संबंध आल्याखेरीज मराठी भाषेचे योग्य ज्ञान होणार नाही व निरनिराळ्या भागांत चालू असलेल्या मराठी बोलींची तुलना करून योग्य व सर्व प्रकारच्या शब्दांची निवड करणे शक्य होणार नाही असे त्याने त्यात म्हटलेले आहे. त्याचबरोबर आपणास कोणत्याही कोर्टकचेरीस भेट देता यावी व त्या कोर्टकचेरीतील निरनिराळे अर्ज पाहता यावेत, त्याची तपासणी करण्याची परवानगी देण्यात यावी आणि या साऱ्या कामास तसेच शब्दकोशाच्या तयारीस जे पंडित किंवा लेखक लागतील आणि जो प्रवास खर्च होईल तो मुंबई सरकारने द्यावा, अशी पत्राच्या अखेरीस केपनने मुंबई सरकारास विनंती केली होती.

पत्राच्या या भागावरून मराठी शब्दकोश कसा तयार करावयाचा व त्यासाठी कशा प्रकारे साहित्य गोळा करावयाचे याची बरोबर कल्पना केपन यास होती असे दिसते. कारण मोल्सवर्थने आपला शब्दकोश तयार करताना मुंबई सरकारला अशाच प्रकारच्या सवलती मागितल्या होत्या व त्या मोल्सवर्थला मिळाल्याही होत्या. तशा

सवलती केपनला मिळाल्या नाहीत असे दिसते. कारण त्यासंबंधीचा पत्रव्यवहार सरकारी दसरात कोठेच मिळत नाही. यामुळेच कदाचित केपनकडून मराठी भाषेचा शब्दकोश तयार झाला नसावा. केपनच्या हातून मराठीचा कोश तयार झाला नाही, तरी त्याने ग्रँट डफच्या इंग्रजी बखरीचे बाबा साने यांच्या मदतीने मराठीत भाषांतर केले.

व्हॅन्स केनेडी याच्या वडिलांचे नाव रॉबर्ट केनेडी असे होते. याचा जन्म सन १७८४ मध्ये झाला. याने एडिंबरो, बर्कम्स्टेड, मन्साउथ या ठिकाणी आपले शिक्षण घेतले व ईस्ट इंडिया कंपनीत नोकरी पत्करून सन १८००मध्ये लष्करी खात्यात दाखल होऊन तो मुंबईस आल्यानंतर त्याने या प्रांतातील निरनिराळ्या भाषा शिकून पेशव्यांच्या तैनाती फौजेत सन १८०७मध्ये दुभाषा म्हणून काम केले. यावेळी ही तैनाती फौज शिरूर येथे होती. या ठिकाणी राहून त्याने हे काम केले. पुढे मुंबई आर्मीचे जज व अॅडव्होकेट जनरल या कामावर त्याची १८१७ ते १८३५ पर्यंत नेमणूक झाली. पुढे १८३५पासून १८४६ पर्यंत मुंबई सरकारचे ओरिएंटल ट्रॅन्सलेटर या हुद्यावर त्याला नेमण्यात आले. तो मुंबई येथे २९ डिसेंबर १८४६ रोजी मरण पावला.

याच्या भाषाभ्यासाबद्दल गोविंद नारायण माडगावकर 'मुंबईचे वर्णन' या पुस्तकात पुढीलप्रमाणे लिहितात :

“काही वर्षांमागे या शहरात जनरल व्हॅन्स केनेडी नावाचा एक इंग्रज कामगार होता. यास पाच सहा मुलखी भाषा चांगल्या येत असून तो संस्कृतात निपुण होता असे सांगतात. सरकारात कोणी शास्त्री, पंडितांची गरज लागली असता त्यास या साहेबाकडे प्रथम परीक्षा देण्यास पाठवीत. आमचे कित्येक शास्त्री, पुराणिक व पंडित एखाद्या श्लोकाच्या अन्वय चांगला लागला नाही तर याजपाशी जाऊन आपली शंका निवारण करून घेत. याने मराठी आणि इंग्रजी आणि इंग्रजी, मराठी असा एक कोश करून सन १८२४ त छापला होता. यांजकडे संस्कृत व दुसऱ्या देशभाषांतील पुस्तकांचा फार भरणा होता. सन १८४०च्या सुमारास त्याचा काळ झाला. त्यावेळी त्याचे वय ९५ वर्षांचे होते. तो एवढा वृद्ध होता तरी संस्कृत व दुसरे ग्रंथ अवलोकन करणे सोडले नव्हते. इतका विद्वान असून तो तद्भाव अंतःकरणाचा व निःसीम उदार असून यास एतद्देशीय लोकांची कीव फार होती.”

मुंबई आर्मीचे जज व अॅडव्होकेट जनरल म्हणून काम करित असताना सिव्हिल सर्व्हंटच्या भाषाविषयक परीक्षा होत. त्या परीक्षा मंडळांसही व्हॅन्स केनेडीने बऱ्याच वेळा काम केले, हे मागे सांगितलेच आहे. बाँबे लिटरी सोसायटी या संस्थेत सभासद या नात्याने त्याने बरेच कार्य केले. पुढे पुढे तो या सोसायटीचा सेक्रेटरी व अध्यक्षही

झाला. बाँबे ब्रँच ऑफ दि रॉयल एशियाटिक सोसायटी या ग्रंथालयात नामावली तयार करण्याचे काम व्हॅन्स केनेडीने केले व नामावलीची दोन मोठी पुस्तके छापली. ह्या पुस्तकालयातील बहुतेक ग्रंथांची नावे त्या विद्वान गृहस्थास मुखोद्गत होती.

व्हॅन्स केनेडी हा आपल्या मरणापर्यंत मोठा अभ्यास संशोधक होता. त्याच्या अभ्यासू वृत्तीची साक्ष त्याने लिहिलेल्या अनेक ग्रंथातून दिसते. विशेषतः मराठी भाषेचा शब्दकोश तयार करून मराठी भाषेत शब्दकोशासारखा वाक्प्रकाराची त्यानेच प्रथम सुरुवात केली. या योगाने युरोपियन लोकांना मराठी भाषेचा अभ्यास करण्याचे कार्य त्याने सोपे करून दिले. मराठी भाषा युरोपियन लोकांना शिकण्यास सुलभ होऊन तिचा त्यांनी अभ्यास केला. त्याचे काही श्रेय व्हॅन्स केनेडीच्या या शब्दकोशाला द्यावे लागेल. याशिवाय त्याने महंमद मखवा याने तयार केलेले मराठी भाषेचे एक व्याकरण सुधारून दिले. या ठिकाणी व्हॅन्स केनेडी याने तयार केलेल्या दुसऱ्या ग्रंथाचा उल्लेख करणे अनुचित होणार नाही. त्याने पौराणिक कथा व पुराणे यातील कित्येक महत्त्वाच्या प्रश्नांवर लेख लिहिलेले आहेत. तसेच हिंदूंचे वेदांती तत्त्वज्ञान व विषयावरही त्याने लिहिले आहे. प्राचीन कालगणना पद्धती व आशियातील प्रमुख भाषांची उत्पत्ती व त्यांचा संबंध दाखविणारे लेखन त्याने केले आहे. धर्मविषयक लेखनाप्रमाणे लष्करी खात्यातील महत्त्वाच्या बाबींवर एक कायदा करण्यात आला होता. त्या कायद्यावर व मुसलमानी कायद्यावरही त्याने लिहिले आहे. पर्शियाचा इतिहास लिहून इतिहासविषयक पुस्तकांतही त्याने भर घातली आहे. अशा तऱ्हेचे विविध विषयांवर व्हॅन्स केनेडी याने लेखन केले आहे. डॉ. विल्सन वगळता तर एवढे विविध विषयांवर लेखन करणारा व्हॅन्स केनेडीसारखा दुसरा लेखक त्याकाळी झाला नव्हता असे म्हटले तरी ते चूक होणार नाही. हिंदू धर्मावर व्हॅन्स केनेडी याने पुष्कळच लिहिले आहे; पण हिंदू धर्माबद्दल केनेडीला सहानुभूती होती. यासंबंधी एक मनोरंजक आठवण बाबा पद्मनजी यांनी 'अरुणोदय' या आपल्या आत्मचरित्रपर पुस्तकात दिली आहे. बाबा पद्मनजी लिहितातः

“माझ्या वडिलास जनरल व्हॅन्स केनेडी याची चांगली माहिती होती. हे जुने विद्वान गृहस्थ त्यांच्या तरुणपणी मुंबईत प्रसिद्ध होते. त्याविषयी ते मला असे सांगत की त्यांची हिंदू धर्मावर मोठी श्रद्धा होती. त्यास गायत्रीमंत्र येत होता व ते गीता वाचीत. ब्राह्मणास पुष्कळ द्रव्य द्यावे व त्यांच्या संग्रही हिंदू धर्माच्या पुष्कळ पोथ्या होत्या.”

व्हॅन्स केनेडीच्या शब्दकोशाबद्दल आता येथे माहिती देऊ. व्हॅन्स केनेडीने आपला शब्दकोश तयार करून तो परीक्षणासाठी मुंबई सरकारकडे पाठविला. त्याचे दोन भाग असून पहिल्या भागात मराठी-इंग्रजी शब्दकोश व दुसऱ्या भागात इंग्रजी-मराठी शब्दकोश अशी त्याची रचना होती. यासंबंधी व्हॅन्स केनेडी याने ता. ७ जुलै १८२३ रोजी मुंबई

सरकारचा चीफ सेक्रेटरी विल्यम न्यूनहॅम याला पत्र पाठवून त्याबरोबर शब्दकोशाला जी प्रस्तावना लिहिली होती तिही पाठविली. ही प्रस्तावना पाहिली असता व्हॅन्स केनेडीने कोणत्या पद्धतीने हा शब्दकोश तयार केला होता ते दिसून येईल.

प्रथमच या देशातील भाषांसंबंधी व्हॅन्स केनेडीने चर्चा केली आहे. ती अशी : या अवाढव्य देशात सर्व ठिकाणी भाषा सारखीच असून शुद्धलेखन पद्धती व उच्चार यामुळे काही भागात फरक पडला आहे; परंतु यामुळे निरनिराळ्या पोटभाषा निर्माण न होता भाषा बोलण्याच्या तीन पद्धती निर्माण झाल्या आहेत. त्या म्हणजे प्राकृत भाषा, विद्वान एतद्देशीय लोक बोलत असलेली भाषा व शेतकरी वर्गात प्रचलित असलेली भाषा. या भाषा कोणत्या ठिकाणी उपयोगात आणल्या जातात यासंबंधी व्हॅन्स केनेडी म्हणतो :

"The first or Pracrit is employed in books only, and abounds in Sanscrit words. The second is the language spoken by all well educated natives, and particularly by such as are employed in any situation Civil or Military under Government. It admits less frequently of Sanscrit words but adopts freely such as belong to Arabic, Persian, or Hindi. The third style is peculiar to the cultivators and lower classes."

भाषेच्या या तीन प्रकारांची कल्पना वर लिहिल्याप्रमाणे सांगितल्यानंतर दुसऱ्या प्रकारात जी भाषा वर्णन करण्यात आली आहे, त्या भाषेचाच फक्त शब्दकोश तयार करणार आहोत असे व्हॅन्स केनेडी म्हणतो. पहिल्या प्रकारची भाषा शब्दकोशातून वगळण्याचे कारण तो असे देतो की, मराठी काव्यातील संस्कृत शब्द जर शब्दकोशात घातले तर करेच्या शब्दकोशात जो दोष निर्माण झाला आहे तो यातही होईल. तसेच तिसरा प्रकार वगळण्याचे कारण तो असे देतो की, सर्व ठिकाणी दुसऱ्या प्रकारची जी भाषा सांगितली आहे तिचा उपयोग होतो व सर्वांना ती समजते. यासाठी शेतकरी व खालचा वर्ग जी भाषा बोलतात ती तिसऱ्या प्रकारची भाषा शब्दकोशातून वगळल्यास मोठे नुकसान होणार नाही. एकंदरीत जी भाषा सुशिक्षित एतद्देशीय लोक बोलतात व जिता उपयोग सरकारच्या मुलकी व लष्करी खात्यात होतो, त्याच भाषेच्या शब्दकोशाची रचना व्हॅन्स केनेडीने करण्याचे ठरविले होते. असे त्याच्या या निवेदनावरून दिसून येते. अर्थात हा शब्दकोश किती मर्यादित स्वरूपाचा झाला याचे निराळे दिग्दर्शन करावयास नको.

हा शब्दकोश तयार करण्यासाठी जे साहित्य व्हॅन्स केनेडीने उपयोगात आणिले त्याची माहिती त्याने यापुढे दिली आहे. प्रथम एका विद्वान ब्राह्मणाकडून त्याने अमरकोशाचे मराठी भाषांतर तयार करवून घेतले. त्याबरोबर त्याने त्याच्याकडून मराठी

क्रियापदांची एक यादी तयार करून घेतली. स्वतः व्हॅन्स केनेडीने कित्येक मराठी ग्रंथ, निरनिराळी कागदपत्रे व पुष्कळसे अर्ज पाहून मराठी शब्द गोळा केले. इंग्रजी शब्दकोशाचे मराठी भाषांतर करण्यापेक्षा असे शब्द गोळा करण्याची पद्धत व्हॅन्स केनेडीस पसंत होती. या पद्धतीचा अंगीकार आपण का केला हे सांगताना त्याने खालीलप्रमाणे विचार मांडले आहेत :

"This mode appears to me to afford the best means of ascertaining the precise ideas which the Marathas themselves attached to each word; while on the contrary, by proposing English words and endeavouring to find equivalent terms for them in Maratha it was impossible to determine how far the term given might express correctly the idea intended or how far it might have been affected by the accessory ideas used in its explanation."

व्हॅन्स केनेडीने शब्दकोश तयार करण्याचा चांगला आदर्श पुढे ठेवला असे म्हटले तर ते वावगे होणार नाही. कारण तत्पूर्वीची जॉन्सनच्या शब्दकोशाची पद्धत मागे पडून स्वतंत्र रितीने मराठी भाषेतील शब्द गोळा करून शब्दकोश तयार करण्याचे प्रयत्न पुढील काळात करण्यात आले असे आपणास दिसून येते.

केनेडीने शब्दकोश तयार करण्यासाठी अमरकोशाच्या मराठी भाषांतराशिवाय दोन हस्तलिखित शब्दकोशाचे साहाय्य घेतले, असे त्याने या प्रस्तावनेत नमूद केले आहे. हे दोन शब्दकोश अस्किन याने त्यास दिलेले इंग्लिश-मराठी व मराठी-इंग्लिश असे होते. या शब्दकोशांच्या लेखकांची माहिती मात्र व्हॅन्स केनेडीने दिली नाही, परंतु हे शब्दकोश उत्कृष्ट होते. असा अभिप्राय त्याने दिला आहे. या शब्दकोशाचे साहाय्य त्यास बरेच झाले असावे. या शब्दकोशांची माहिती व त्याचे लेखक जरी अज्ञात राहिले तरी यावरून आपणास एवढी गोष्ट कळते की, त्याकाळी बरेच युरोपियन लोक अशा निरनिराळ्या भाषांचे शब्दकोश तयार करीत असावेत किंवा करवून घेत असावेत. ज्यांनी असे शब्दकोश सरकारदरबारी परीक्षणासाठी पाठविले त्यांचीच माहिती फक्त उपलब्ध होते. पुणे डिव्हिजनमधील लष्करी खात्यातील एका प्रमुख अधिकाऱ्याच्या दुभाषी कॅप्टन कॉक याने मराठी हिंदुस्थानी असा एक हस्तलिखित शब्दकोश दोन मुनशींकडून तयार करून घेतला होता. त्याचाही केनेडीने उपयोग केला. युरोपियन लोक स्वतःच्या उपयोगासाठी असे शब्दसंग्रह तयार करावीत. यावरून त्याकाळी युरोपियन अधिकाऱ्यास व इतर लोकास शब्दकोशाची गरज किती भासत असेल हे निराळे सांगण्याची गरज नाही.

शब्दकोश तयार करताना आपण कोणत्या गोष्टीचे साहाय्य घेतले हे व्हॅन्स

केनेडीने सांगितल्यानंतर आपल्या शब्दकोशाच्या गुणावगुणांची त्याने चर्चा केली आहे. या शब्दकोशाची शब्दसंख्या ही अगदी थोडी असून त्यात ८००० शब्द आहेत हा एक मोठाच दोष आपल्या शब्दकोशात आढळून येईल असे शब्दसंख्येच्या बाबतीत व्हॅन्स केनेडीने म्हटले आहे. हा शब्दकोश अशा थोड्या शब्दांचा असण्याचे कारण, व्हॅन्स केनेडीने सुशिक्षित लोक जी भाषा बोलतात तीच प्रमाण मानून त्याचा शब्दकोश तयार केला हे मागे पाहण्यात आलेच आहे. हा चुकीचा दृष्टिकोन त्याने मांडलेल्या पुढील शब्दात दिसून येतो. पाहा :

".....It must be observed that the Maratha is merely a spoken language, and that it has never been cultivated or refined by authors either in prose or verse. Its formation look place-amongst a people solely engaged in agriculture, and as all terms relating to law and religion were adopted from another language, and as the vernacular tongue was not employed in composition, it will be obvious that under such circumstances a language could never become copious."

वरीलप्रमाणे आपले मत मांडले याचे कारण मराठी भाषेत शब्द फार नाहीत, अशी त्याची दृढ कल्पना होती. मोल्सवर्थने चाळीस हजार शब्द गोळा करून मराठी भाषेचा शब्दकोश तयार केलेला पाहून, आठ हजार शब्दांत मराठी भाषेतील सर्व शब्द आले आहेत, असा अभिप्राय बाळगणाऱ्या केनेडीला मोठाच धक्का बसला. जी भाषा नुसती शेतकऱ्यांत असून ज्या भाषेत गद्य व पद्य ग्रंथ काहीच नाहीत, त्या भाषेत एवढे शब्द असणे अशक्य आहे, असे उद्गार व्हॅन्स केनेडीने मोल्सवर्थच्या शब्दकोशावर अभिप्राय देताना काढलेले आढळतात ते असे :

"To any person, however, in the least acquainted with philology it must appear quite impossible that a language could have become thus copious amongst a people principally devoted to agriculture and arms and amongst whom it was never cultivated and improved by authors in either verse or prose."

मराठी भाषेत शब्दसंख्या कमी आहे, हे सिद्ध करताना केनेडीने वर सांगितल्याप्रमाणे जशी कारणे दिली आहेत, तशीच या भाषेत सामाजिक शब्द नाहीत, शब्दसिद्धी नाही, अशी दुसरी काही कारणे दिली आहेत. एवढे असूनसुद्धा या भाषेत आठ हजार शब्द तरी कसे आहेत हे सांगताना तो म्हणतो,

"It must rather excite surprise that Maratha should contain so many words, than it should not be more copious. But the Marathas though possessing only a limited number of ideas, have been

wonderfully ingenious in devising names for every shade of distinction comprised in the primitive idea."

व्हॅन्स केनेडीने वर दिलेल्या आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनासाठी काही उदाहरणे दिली आहेत. भांडे किंवा ताटले या शब्दांचे उदाहरण देऊन त्याचे प्रमाण, आकार व उपयोगात जसे असतात, तशी प्रत्येकाला निरनिराळी नावे दिलेली असतात, असे त्याने म्हटले आहे. याप्रमाणेच पोषाख, दागिने यांची अनेक नावे असून अर्थच्छटा दाखविणारे अनेक शब्द आहेत. तसेच या भाषेत रक्तसंबंध व नात्याचे संबंध दाखविणारे शब्दही पुष्कळ आहेत, त्यांची काही उदाहरणेही त्याने दिली आहेत. अर्थात केनेडीला ज्याप्रमाणे भांडे, दागिने इत्यादी वस्तूंच्या समानार्थक व विविध अर्थांच्या छटा दाखविणारे पुष्कळ शब्द आढळले, तसेच दुसऱ्या प्रत्येक शब्दाला व वस्तूला समान अर्थाचे शब्द सापडले असते व त्याला शब्दकोश खूप वाढविता आला असता, परंतु एकाच वस्तूच्या समानार्थक असणाऱ्या निरनिराळ्या शब्दांकडे नीट लक्ष देऊन ते शब्द समजावून घेणे, ही युरोपियन लोकांना मोठी अवघड गोष्ट आहे. असे त्यानेच पुढे म्हटले आहे. यावरून स्पष्ट दिसते की, खुद्द केनेडी यानेसुद्धा अशा निरनिराळ्या अर्थच्छटा दाखविणाऱ्या शब्दांकडे बारकाईने लक्ष न देता, मराठी भाषेत शब्दसंख्या कमी आहे, असे विधान केले.

शब्दकोशासंबंधी हे सर्व विवेचन करून शब्दकोशाच्या लिपीकडे केनेडी वळला आहे. देवनागरी व मोडी या दोन्ही लिपी या गुणदोषांची चर्चा करून या शब्दकोशासाठी बाळबोध किंवा देवनागरी लिपी त्याने पत्करली आहे. देवनागरी लिपी ही छपाईला सोपी असून, त्यात प्रत्येक वर्ण वेगवेगळा असतो व प्रत्येक व्यंजन त्या वर्णाने बरोबर दाखविले जाते, अशा तऱ्हेचे देवनागरी लिपीचे फायदे त्याने सांगितले आहेत, तर मोडी लिपी ही जरी सर्वसामान्य लोकांची आहे, तरी त्या लिपीतील पुष्कळ अक्षरे एकमेकांपासून वेगळी काढून ओळखता येत नाहीत व एकादे व्यंजन शब्दज्ञान चांगले असल्याशिवाय समजत नाही, असे त्या लिपीतील दोष सांगितले आहेत. यावरून शब्दकोश तयार करताना व्हॅन्स केनेडीने लिपीचा काळजीपूर्वक विचार केलेला दिसून येतो. एवढेच नव्हे तर कुरियर छापखान्याशिवाय मराठी व फारशी टाईप दुसरीकडे कोठे मिळतील याची खात्री नसल्याने त्या छापखान्यात हा शब्दकोश छापला जावा व तपासण्याच्या कामावर आपण देखरेख करू, असे त्याने मुंबई सरकारचा सेक्रेटरी हेंडरसन याला लिहिलेले एक पत्र उपलब्ध आहे. या शब्दकोशाबद्दल व्हॅन्स केनेडीला ५००० रुपये देण्याचा ठराव व या शब्दकोशाच्या एक हजार प्रतीच्या छपाईचा खर्च १२००० रुपये होईल, अशा अंदाजाचा निर्देश एका पत्रात आढळतो.

व्हॅन्स केनेडीने वर दिलेल्या योजनेप्रमाणे मराठी भाषेचा शब्दकोश रचला. तो कुरियर छापखान्यात छापण्यात येऊन सन १८२४ मध्ये दोन भागांत प्रसिद्ध करण्यात आला. पहिल्या भागाची १२८ पृष्ठे असून त्यांत इंग्रजी शब्दांचे मराठीत अर्थ दिले आहेत. हा ग्रंथ मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयात आहे. ३४ या शब्दकोशाच्या स्वरूपासंबंधाने स्वतः व्हॅन्स केनेडीने विस्तृत विवेचन केलेले असल्यामुळे, त्यासंबंधी वेगळे असे लिहिण्याचे कारण उरत नाही.

मात्र आपला हा शब्दकोश, कमी शब्द असल्यामुळे दोषपूर्ण आहे याची जाणीव केनेडीला असावी असे वाटते, परंतु हा दोष त्याने मराठी भाषेच्या माथी मारला आहे व कोणत्याही परिस्थितीत शब्दकोशकर्त्याला या भाषेचा व्यापक असा शब्दकोश करता येणार नाही, असे प्रस्तावनेच्या शेवटी त्याने पुढीलप्रमाणे नमूद केले आहे.

"That the following will be found defective I am perfectly aware. But in no instance can a first lexicographical attempt aspire to fullness or correctness, and must especially in a language which has been hitherto considered by the natives them-selves as merely adapted for domestic purposes, and quite unworthy to be employed in even the slightest literary composition ."

एकंदरीत शेवटीसुद्धा मराठी भाषेविषयी चुकीची कल्पना करून घेऊन आपला दोष लपविण्याचा प्रयत्न व्हॅन्स केनेडीने केलेला दिसतो ! परंतु त्याचा शब्दकोशाचा अपुरेपणा हा पुष्कळांना जाणवू लागला. या अपुऱ्या शब्दसंख्येवर स्टीव्हन्सन यानेच कशी टीका केली आहे ती पाहा:

" I have no hesitation however in saying that Col. Kennedy's work does not in any degree answer the purpose of proper help to the students of Murathee language, because not to mention----- innumerable omission of common and useful words and defective explanation of many of those given..."

व्हॅन्स केनेडीचा हा शब्दकोश जरी प्रसिद्ध झाला, तरी त्यातही बऱ्याच उणिवा राहिल्या होत्या. या उणिवा व्हॅन्स केनेडीने चुकीने करून घेतलेल्या समजुतीमुळे राहिलेल्या होत्या याचे वर दिग्दर्शन करण्यात आलेच आहे. विशेषतः मराठी भाषेबद्दल, ही भाषा प्रांथिक भाषाच नव्हे, अशी चमत्कारिक कल्पना केनेडीने करून घेतल्यामुळे या कोशाला व्यापक स्वरूप न येता, आठ हजार शब्दांतच त्याला आपला प्रपंच आवरावा लागला. या शब्दकोशाचा फारसा उपयोग होणार नाही हे उघड दिसू लागल्यामुळे पुढे दुसऱ्या शब्दकोशाची आवश्यकता भासू लागली आणि विस्तृत व परिपूर्ण असा मराठी भाषेचा शब्दकोश तयार करण्याचे काम मोल्सवर्थने पत्करले.

व्हॅन्स केनेडीचा निधनकात मडगावकारांनी १८४० च्या सुमारास व बकलंड याने १८४६ असा दिला असल्याचे उल्लेख वर आला आहे. रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या मुंबई शाखेच्या जर्नलमध्ये व्हॅन्स केनेडीसंबंधी एक विस्तृत चरित्रलेख प्रसिद्ध झाला आहे. त्यात व्हॅन्स केनेडी हा मुंबईतील आपल्या राहत्या घरात २९ डिसेंबर १८४६ रोजी दिवंगत झाला, असे स्पष्ट नमूद आहे. त्यावरून हा दुसरा निश्चित मानला पाहिजे.

मोल्सवर्थपूर्व कोशांचा विचार करताना शिक्षामंडळीच्या पंडितांचा म्हणून प्रसिद्ध असलेला 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' या ग्रंथाची आठवण होणे अपरिहार्य आहे. हा मराठी-कोश शिलाछाप असून १८२९ साली दोन खंडात प्रथम प्रसिद्ध झाला व १८३१ साली त्याची पुरवणी निघाली. या कोशावर त्याचे कर्ते म्हणून जगन्नाथशास्त्री कमवंत, बाळशास्त्री घगवे, गंगाधरशास्त्री फडके, रामचंद्रशास्त्री जन्हवेकर, सखारामशास्त्री जोशी आणि परशुरामपंत यांची नावे झळकतात. या ग्रंथावर जरी मोल्सवर्थचे मुळीच नाव नसले तरी तोही आपल्याच घरात आपल्याच देखरेखीखाली तयार झाला होता, मराठी संशोधन पत्रिका ६३(३) एप्रिल १९५६ असा मोल्सवर्थचा दावा आहे.

संदर्भ : मराठी संशोधन पत्रिका ३(३) एप्रिल १९५६.

लेखकांसाठी सूचना

ज्ञानगंगोत्री त्रैमासिकासाठी ग्रंथालयशास्त्र क्षेत्रातील विविध तज्ज्ञांकडून लेखन मागविण्यात येते. ज्ञानगंगोत्री त्रैमासिकाच्या प्रकाशनाची भाषा मराठी आहे. लेख साधारणपणे ५००० शब्दांचा असावा आणि लेखाचा सार १०० ते १२५ शब्दांत असावा. हे लेख संशोधनात्मक, डेटावर आधारित विश्लेषित माहितीचे सादरीकरण, माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान, नावीन्यपूर्ण आस्थापनाची कार्यशैली, ज्या ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राच्या वर्तमान घटना, घडामोडींवर आधारित असतील. लेखाव्यतिरिक्त पुस्तक परीक्षण, वेबसाईटची माहिती व अन्य सदरांकरिताची माहिती १००० ते १५०० शब्दांची असावी. लेखन टाईप करताना स्पेस ठेवण्यात यावी. कागदाच्या एकाच बाजूस मुद्रित करून सर्व बाजूंनी किमान १ इंच जागा सोडण्यात यावी. युनिकोड फॉन्टचा वापर करून मुद्रित केलेला लेख सॉफ्ट कॉपीच्या स्वरूपात ईमेलने (librarian@ycmou.digitaluniversity.ac) पाठविण्यात यावा. मुद्रित लेख (डॉ. मधुकर शेवाळे, संपादक-ज्ञानगंगोत्री, प्रमुख-ग्रंथालय आणि माहितीस्रोत केंद्र, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक - ४२२ २२२) यांच्याकडे पोस्टाने पाठवावा.

लेख सादर करताना उपयोगात आणलेल्या वाचन साहित्याकरिता एपीए स्टायल मॅन्युअलच्या नव्या (अलीकडील) आवृत्तीनुसार संदर्भ देण्यात यावेत. लेखामध्ये वापरण्यात येणाऱ्या सर्व संदर्भांचे अचूक व सुयोग्य मांडणी करून पाठविण्याची जबाबदारी लेखकाची आहे. ज्ञानगंगोत्रीमध्ये प्रकाशित होणाऱ्या सर्व लेखांचे स्वामित्व हक्क हे विद्यापीठाचे राहतील.

ISSN 2231-6507